કુમાર

આવતી કાલનાં નાગરિકોનું માસિક

વર્ષ ૧૯મું અંક ૧ · જાન્યુઆરી ૧૯૪૨

તંત્રી · રવિશંકર મ. રાવળ ★ ૨૧૭ ★ સંપાદક · બચુભાઈ રાવત

કુમાર
જાન્યુઆરી ૧૯૪૨
અંક ૨૧૭

ચિત્રો

કવિતા

ચરિત્ર

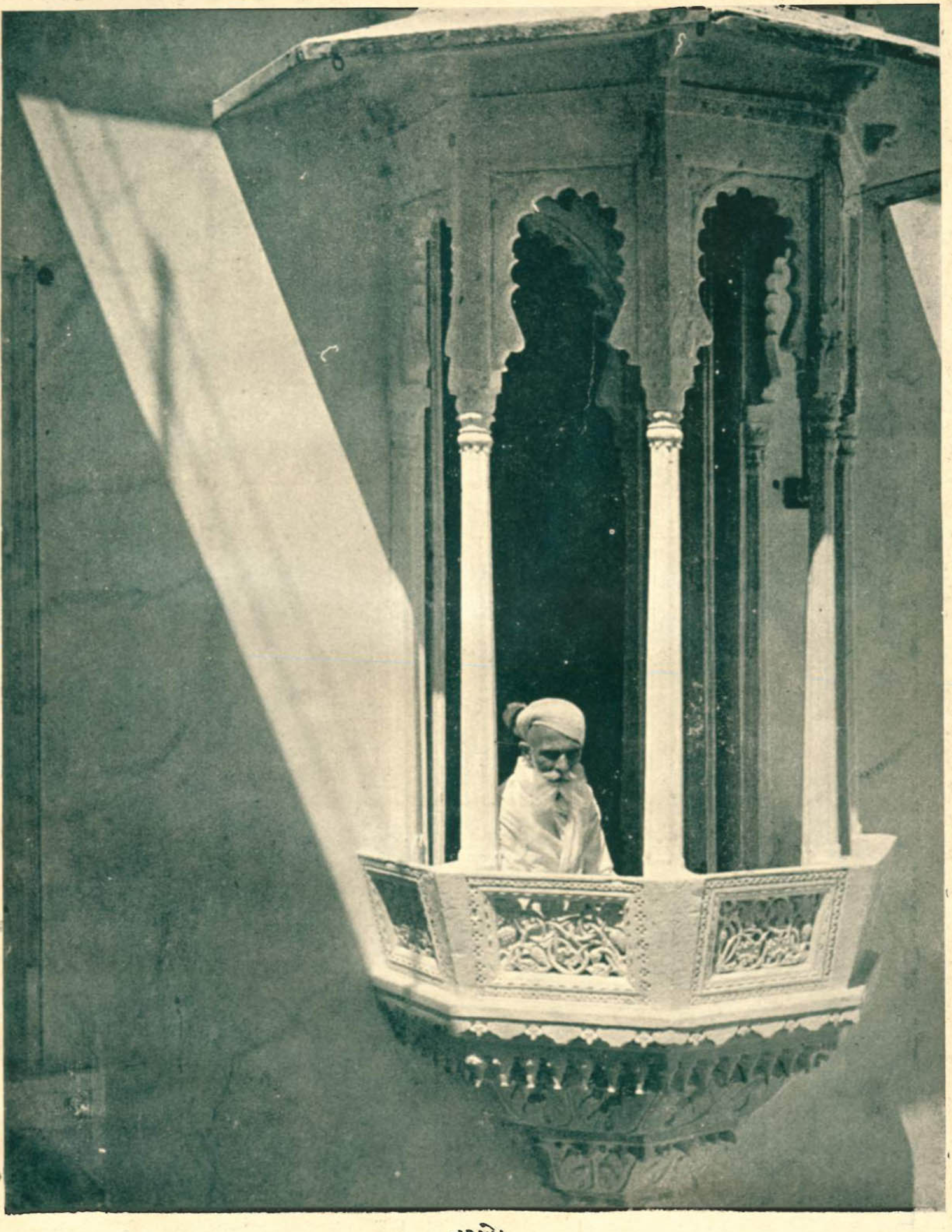
વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કુમાર પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની પંદરમી તારીખે બહાર પડે છે

મુદ્રક·બચુભાઇ રાવત, તંત્રી અને પ્રકાશક·રવિશંકર રાવળ, કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ. વાર્ષિક રૂા. ૬, બ્રહ્મદેશના રૂા. ૬ાા, પરદેશના ૧૨ શિ., છૂટક દસ આના; મુંબાઇમાં: કુમાર ઑફિસ, ૧૩૬–૧૪૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ; આર. આર શેઠની કં. અથવા રાવળ બ્રધર્સ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. વડોદરામાં : નૂતન ફોટો સ્ટૂડિયો, રાવપુરા.

ઝરૂખો

ફોટો · અસદમિયાં કે. સૈયદ

(કૅમેરા રોલાઇફ્લેક્સ ટ્રાયોટારલેન્સ F 3·8 ૧/૧૧૦ at f·11. લાઇટ યલો ફિલ્ટર. કોડાક સુપર ડબલ એક્સ ફિલ્મ. એપ્રિલ. ૩-૩૦ બપોરના)

ચિત્રકાર • રસિકલાલ પરીખ

વર્ષ ૧૯ કુમાર અંક ૧

જાન્યુઆરી · ૧૯૪૨

તારો જ તું જય થજે

· વસંતતિલકા ·

સંમોહથી જીવનયુદ્ધ મહીં ય જ્યારે
હેઠાં પડે કરથી શસ્ત્ર અજાણ, તારી
શક્તિ હણાય; તુજ ભેરૂ કરીશ કોને?
તું પાર્થ છે,–જીવનમાં લડનાર સૌ યે
છે પાર્થ; તો ય નહિ સારથિ પાર્થનો એ
પામે બધા, કર મહીં ફરી શસ્ત્ર આપી
જે પ્રેરતો, વિજિગિષા બઢવે, રહીને
યુદ્ધે અદીઠ પણ જે જયપ્રેરણા છે,–
–ના, પ્રેરણા નહિ જ, એ સ્વયમેવ જેતા–
ને પાર્થ માત્ર જયનું હથિયાર એનું.

જીવ્યું ભલે તુજ સદા કુરુક્ષેત્ર થાય:
એમાં જ પૌરુષની સિદ્ધિ બધાની છે ને?
તારો જ તું જય થજે, તુજ પ્રેરણા યે,
તું સારથિ, તું જ પરંતપ, વિશ્વજિત્ તું.

હરિશ્ચન્દ્ર ભ. ભટ્ટ

'કેસુંડાં અને સોનેરૂ' નામે તરતમાં પ્રકટ થનાર કાવ્યસંગ્રહમાંનું એક કાવ્ય

૧૯મે વર્ષે · થોડો ફેરફાર

લગભગ ચારગણી કિંમતે જઇ પહોંચેલી કાગળની મોંઘવારી 'કુમાર'ના દેહ-રૂપમાં થોડો ફેરફાર કરવાની અમને ફરજ પાડે છે. 'કુમાર' શરૂ થયું ત્યારથી બાર વર્ષ સુધી અમે નિયમિત ચાળીસ પાનાં આપ્યા કર્યાં છે. વચ્ચે ૧૩-૧૪ ને ૧૫-૧૬મા વર્ષમાં તો અમે સોળ ને આઠ પાનાંનો વધારો તથા બેરંગી છપાઇની છાંટ પણ ઉમેરી હતી. પણ આ નીચે છાપેલો આલેખ બતાવશે કે એ ચાર વર્ષમાં એટલો વધારો આપવા છતાં, ને ગયે વર્ષે ચાર પાનાંનો ઘટાડો કરી નાખવા છતાં ગ્રાહકસંખ્યાનો આંક કેવી વિચિત્ર રીતે ચડ્યો ઊતર્યો છે! એટલે

અમને તો વિશ્વાસ છે કે કપરા સંજોગોમાં આ વર્ષે થતો બીજો ચાર પાનાંનો ઘટાડો એની ગ્રાહકસંખ્યા પર અસર નહિ પહોંચાડે. એની સામે અમે ખાતરી આપવા માગીએ છીએ કે વાચકોને તો, એમને મળ્યા કરતી સામગ્રી, એના ગુણ કે સંખ્યામાં ફેરફાર થયા વિના મળ્યા કરશે; અને એની પ્રતીતિ આ અંક તથા આ નીચેનો હિસાબ આપી રહેશે.

સામાન્યત: અપાતાં ૪૦ પાનાંમાં અમે સરેરાશ ૨૪ પાનાંનું વાચન ચાલુ (પાઈકા) ટાઇપમાં અને ૧૬ પાનાંનું નાના (સ્મૉલ) ટાઈપમાં આપતા હતા. બ્લૉકો ન હોય તો તેની લીટીઓ, પાઇકાની પાના દીઠ ૭૬ ને હિસાબે ૧૮૨૪ થાય, અને સ્મૉલની પાના દીઠ ૮૬ને હિસાબે ૧૩૭૬ મળી બંનેની કુલ ૩૨૦૦ થાય. આ અંકથી અમે બધાં જ પાનાં નાનાં બીબાંમાં આપવા સાથે લીટીઓને વધુ લાંબી કરી છે, વધુ પાસેપાસે આણી છે અને પૃષ્ઠની ઊંચાઈ પણ વધારી છે. એથી હવે (બ્લૉકો વિના) પાના દીઠ ૯૮ લીટીને હિસાબે ૩૨ પાનાંમાં કુલ ૩૧૩૬ લીટીઓનું વાચન સમાય, જે બહુ મોટો ઘટાડો નથી.

[ઉત્તર ભારતનાં કલાકેન્દ્રોના સંપર્ક અર્થે તંત્રીએ કરેલી સંસ્કાર-યાત્રાનું વર્ણન—ગયા અંકને અનુસંધાને શાન્તિનિકેતનનો પરિચય ચાલુ]

'વાલ્મિકી-પ્રતિભા'નો નાટ્યપ્રયોગ

● ૧૮૮૦માં કવિશ્રી ઇંગ્લંડથી આવ્યા પછી ત્યાંના આઇરિશ તખ્તાની ઢબે એમણે આ આખું નાટક ગાનરચનામાં ઉતાર્યું હતું. તેમાં ત્યાંની સુરાવટો ભળેલી છે અને હિંદી સંગીતકળાને સંવાદયોગ્ય જરા નિર્બન્ધ બનાવી છે. સંગીતભવનના આચાર્ય શાન્તિદાના નેતૃત્વ નીચે સંગીત, ચિત્ર અને વિદ્યાભવનનાં વિદ્યાર્થીઓ તથા કન્યાઓએ તા. ૧૬મીની રાત્રે તે ભજવી બતાવ્યું. શ્રી શાન્તિદાએ પોતે તેમાં વાલ્મિકનું પાત્ર ઉપાડયું હતું અને તેના સ્વરોને શ્રી ગુરુદેવની લિપિ પ્રમાણે જ ઉતાર્યા હતા. નાટયભૂમિ ઉપર કશી જંગી તૈયારી કે ધાંધલ ન હતાં. વિદ્યાભવનની ઓશરીમાં જ ઝાડનાં બેચાર મોટાં ડાંખળાં બાંધીને જંગલનો ખ્યાલ ઊભો કર્યો હતો. એક ડાળી સાથે ખુલ્લું ખડ્ગ લોહિયાળ બનાવી લટકાવ્યું હતું ત્રિશૂળ અને પથ્થરો મૂકી માતાનું થાનક બનાવ્યું હતું. થોડીક વીજળિક રોશની, એક મોટી ફોરણજ્યોત અને જવનિકા,—બસ. પણ વેશભૂષામાં, અભિનયમાં અને ભાવનિરૂપણમાં ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક સૂક્ષ્મતાઓ જાળવી હતી. વાલ્મિકના ભેરૂ બહારવટિયાઓની ભીષણ મુદ્રાઓ અને કરાળ તોફાનમસ્તી પ્રેક્ષકોને ત્રાસ ઉપજાવે એવાં હતાં. તેમને હાથે પકડાએલી હરિણી સમી બાલિકાનો માતાને ભોગ ધરાવવા તેઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે તે બાલા દયા યાચે છે. તેથી વાલ્મિકનું હૃદય દ્રવે છે અને તે તેને છુટકારો આપે. છે વનની દેવીઓ તેનું અભિવાદન કરે છે. પછી તે વનમાં રખડતો થાય છે. ફરી વાર બહારવટિયા માતાને પ્રસન્ન કરવા પેલી બાલિકાને પકડી લાવે છે, ત્યાં વાલ્મિક આવી ચડે છે ને તેમને ખૂબ ધમકાવી બાલિકાને દૂર મૂકવા જાય છે. અહીં બાલિકાને ખરાં ભાવાશ્ર આવી ગયાં હતાં. છેવટે વાલ્મિક ગમે તેમ રખડતો ફરે છે. એવામાં બહારવટિયાનું ટોળું આવી ક્રૌંચ જોડા પર તીર મારે છે, તેથી તેમાંનું એક મરી જાય છે. તે જોઈ દુઃખભારે વાલ્મિક શ્લોકમાં તે પારધીને શાપ આપી દે છે અને પછી આવી દિવ્ય વાણી પોતાને કયાંથી પ્રાપ્ત થઈ તેનું આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તેને લાગે છે કે કોઇ દૈવી પ્રકાશ તેનામાં પ્રવેશ્યો છે. તે જ વખતે દેવી સરસ્વતી પ્રકટ થાય છે અને તેને વરદાન આપે છે. વનદેવીઓ સરસ્વતીનું ગાન કરે છે. વાલ્મિક કાલિની ઉપાસના તજી સરસ્વતીની ઉપાસના સ્વીકારે છે અને તેની શોધમાં નીકળી જાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી તેને અનેક વૈભવો ને સુખસંપત્તિ આપવા પ્રકટ થાય છે. પણ તેને તો સરસ્વતીની એકની જ ઉપાસના જોઈતી હોવાથી એનો અસ્વીકાર કરે છે. રખડતા વાલ્મિકને આખરે સરસ્વતી ફરી વાર દર્શન દે છે અને વિશ્વ આખું કાવ્યમય બની જતું લાગે છે. સરસ્વતી તેને કહે છે કે વાલ્મિકના હૃદયની જડતા તોડી તેમાંથી માનવ પ્રેમનું ઝરણ વહાવવા પોતે જ પેલી અનાથ બાલિકાનું રૂપ લઈ આવી હતી. અને આમ કહી વાલ્મિકને પોતાની વીણા ભેટ આપે છે.

આખું નાટક એક જ સ્થાન પર માત્ર પ્રકાશનાં સૂચનો અને પાત્રોની આવજા પર જ કડીબંધ ચાલ્યું ને સુરાવટ તેમજ ગાનના આરોહઅવરોહમાં જ ભાવાનુભવ કરાવાયો.

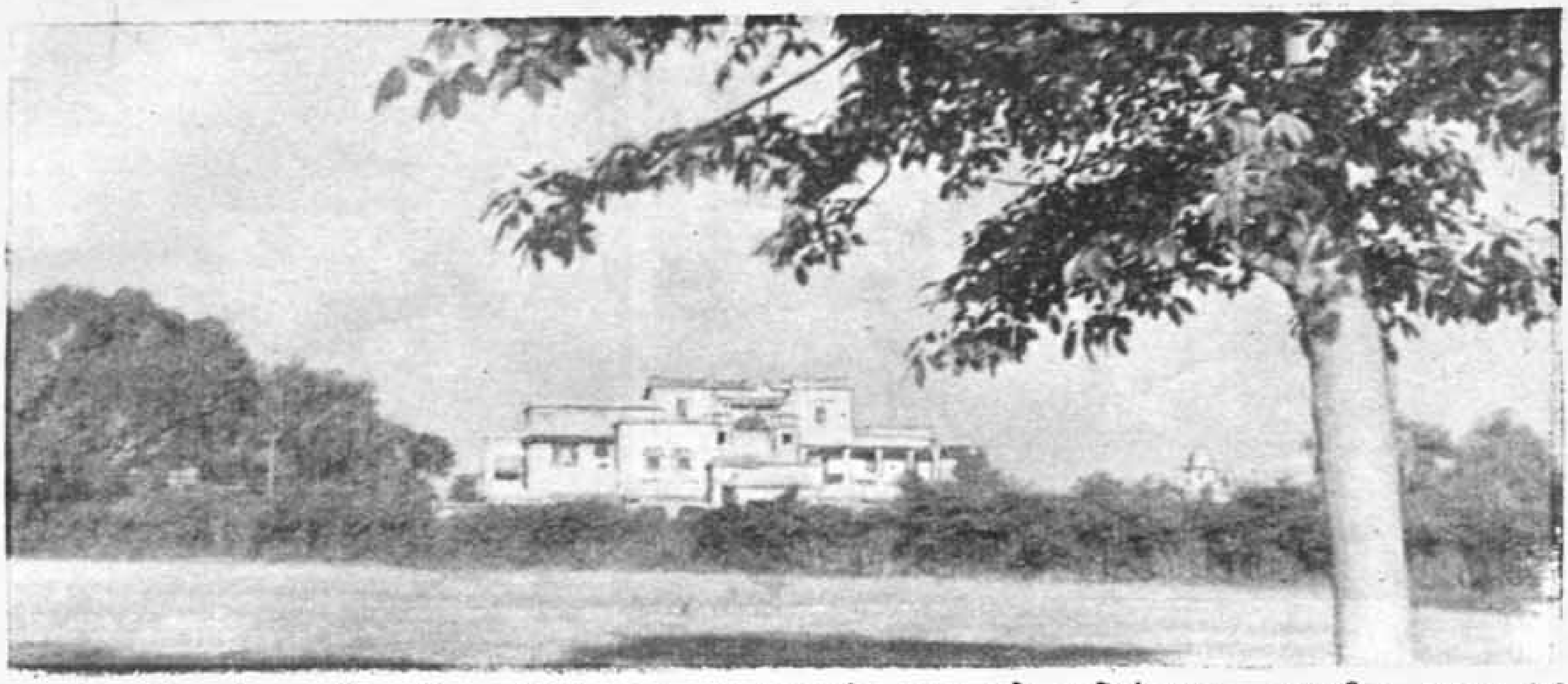
બીજે દિવસે સવારે મેં કલાભવનના જૂના ચિત્રસંગ્રહો અને હાલના વિદ્યાર્થીઓનું સત્રાંત ચિત્રપ્રદર્શન જોવામાં વખત ગાળ્યો. જૂના વિદ્યાર્થીઓનાં લીનોકટ, વૂડકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે કામના નમૂના જોતાં એમ લાગે કે એ શ્રેણીના વિદ્યાર્થીઓ આજે વિરલ થઈ ગયા છે. શ્રી નંદબાબુએ તો ઇચિંગ, લીનોકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે બધી હાથમુદ્રામાં એક વાર સૂક્ષ્મ ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી બતાવી છે. એમના એ પ્રથમ યુગના વિદ્યાર્થીઓ અને સહધર્મીઓ આજે જુદીજુદી કળાશાળાઓમાં અધ્યાપકપદો શોભાવી રહ્યા છે. કળાભવનનું પુસ્તકાલય પૂર્ણપણે અવલોકવાને તો મહીનાઓ જોઇએ; પણ અહીંના થોડા વિદ્વાન વિદ્યાર્થીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમની કલાચર્ચાઓના સાર રૂપ કોઇ પુસ્તક હિંદીમાં તૈયાર કરે તો સારૂં એવી તેમની તીવ્ર ઈચ્છા છે. આ સિવાય સંપ્રદાયોના વાદ ટળે એમ નથી.

વિનોદદા અને કિંકરદા

● એમના અધ્યાપકમંડળમાંથી જ શ્રી વિનોદદા (દા=દાદા—મોટાભાઇ) હિંદી ચિત્રકળાનો અદ્યતન ઇતિહાસ એકઠો કરી રહ્યા છે. રવિવર્મા પછી ગુજરાતમાં પહેલું ઑઈલ પેઇન્ટિંગ કોણે ઉપાડયું તે એમનો એક પ્રશ્ન હતો. મારે પણ એ શોધ કરવાની છે. કિંકરદા (શ્રી રામકિંકર બૈજ) એક મસ્ત કલાકાર છે. તે શાળામાં શીખવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેની હિંદી છાપ પર મુગ્ધ બની જાય છે; અને તે જ હાથે ફ્રેન્ચ ઈમ્પ્રેશનિસ્ટ (ભાવછાયાવાદી) ચિત્રોના મોટા કૅનવાસ એકાંતે ચોપડાતા જોઇ તેમની સ્ફુરણા ને સર્જનથી સૌને વિસ્મય થાય છે. હમણાં તો તે એકલા હાથે મોટા તોતીંગ પ્રતિમાસમૂહો માટી કે કૉંક્રીટમાં કરી રહ્યા છે. દિવસે કે રાત્રે

'વાલ્મિકી-પ્રતિભા'નાં પાત્રો

કલાભવનમાં નંદબાબુ તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ બેઠેલા ગુજરાતની કળાના નમૂના બતાવતા શ્રી રવિશંકર રાવળ • એમની પાછળ [illegible] ત્રિવેદી

શાંતિનિકેતન આશ્રમમાંથી જણાતું 'ઉત્તરાયન'નું દૃશ્ય બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં સુંદર સ્થાપત્યરચનાઓ ધરાવતું એ ભવન નવી જ સૌંદર્યદૃષ્ટિ રજૂ કરે છે.

તેમને તમે ફુરસદ લેતા જોઇ શકો જ નહિ. રાત્રે પણ એકાદ બાજુ પર મોટી ભીંત કે કોલા પાસે કડિયાઓની મદદથી રેતી કે સીમેન્ટની પ્રતિમાઓ પર કિટસનના દીવે કામ કરતા જ જણાય. એમણે કરેલી બેચાર પ્રતિમાઓ સાકારરૂપ અને ભાવરૂપમાં ઉત્તરાયણ કે વિદ્યામંદિરની પાછળ જોઈ શકો. કોઈ તો એવી, કે તમે જોઈ રહો પણ શું જુઓ છો એ કહી શકો નહિ; પરંતુ કંઇક છે એમ કબૂલ કરો જ.

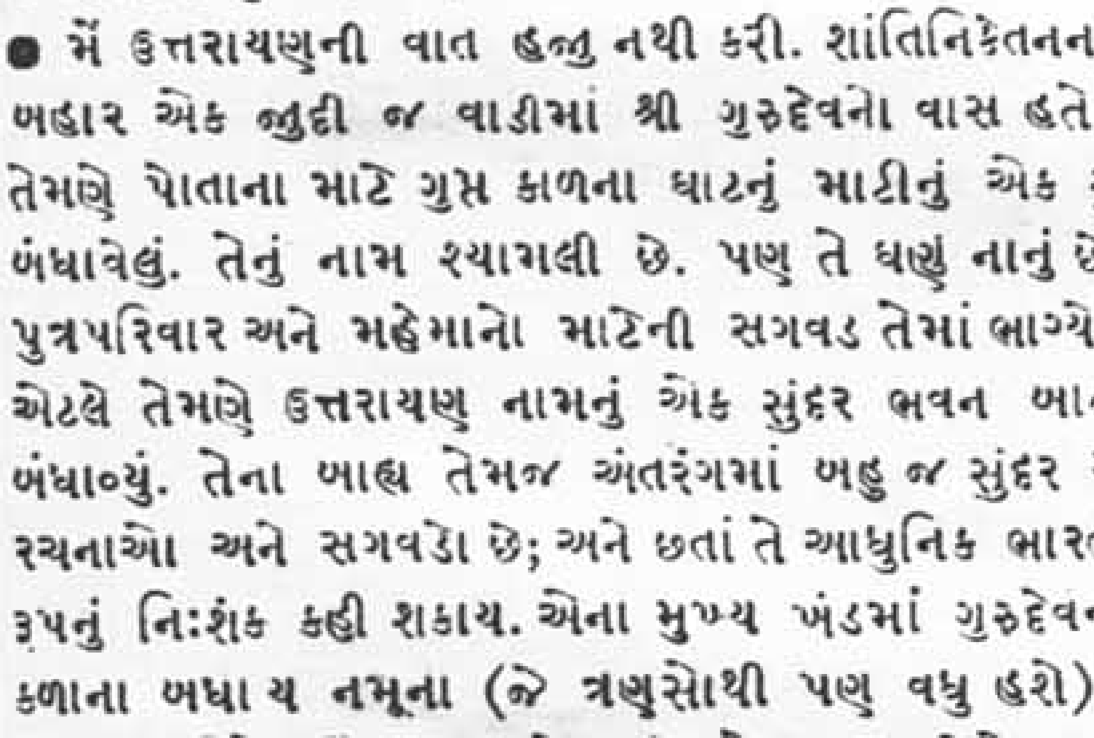
ઉત્તરાયણ અને શ્યામલી

● મેં ઉત્તરાયણની વાત હજુ નથી કરી. શાંતિનિકેતનના વાસની બહાર એક જુદી જ વાડીમાં શ્રી ગુરુદેવનો વાસ હતો. પહેલાં તેમણે પોતાના માટે ગુપ્ત કાળના ઘાટનું માટીનું એક સુંદર ઘર બંધાવેલું. તેનું નામ શ્યામલી છે. પણ તે ઘણું નાનું છે. તેમના પુત્રપરિવાર અને મહેમાનો માટેની સગવડ તેમાં ભાગ્યે જ હતી, એટલે તેમણે ઉત્તરાયણ નામનું એક સુંદર ભવન બાજુમાં જ બંધાવ્યું. તેના બાહ્ય તેમજ અંતરંગમાં બહુ જ સુંદર સ્થાપત્યરચનાઓ અને સગવડો છે; અને છતાં તે આધુનિક ભારતીય સ્વરૂપનું નિઃશંક કહી શકાય. એના મુખ્ય ખંડમાં ગુરુદેવની ચિત્રકળાના બધા ય નમૂના (જે ત્રણસોથી પણ વધુ હશે) બહુ જ કલામય રીતે ભીંત પર મઢેલા છે. તેના દ્વારપ્રવેશો, અટારીઓ અને અભ્યાસખંડો નવી સૌંદર્યદૃષ્ટિ રજૂ કરે છે.

એ આખા મકાનના એક સુંદર પરિશિષ્ટ જેવું તો શ્રી પ્રતિમાદેવી (ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ)નું કલાગૃહ છે. રૂઢ બાંધકામ અને શિસ્તબદ્ધ એન્જિનીઅરિંગની ઘણી અવગણના કરી તેમાં નવું રૂપવિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને તે ન ભુલાય તેવું છે. શ્રી રથીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પત્ની એ શ્રી પ્રતિમાદેવી પોતે ઉત્તમ ચિત્રલેખા છે.

ઉત્તરાયણનો બાગ અને વચ્ચેનું તળાવ જાપાનીઝ કલ્પના પર રચાયાં છે. તેની મધ્યમાં કરેલા નાનકડા ટાપુ પર ગિરિતુંગ રૂપે શોભતું ગુરુદેવનું મસ્તક કિંકરદાની કલાકૃતિ છે.

ઉત્તરાયણની બીજી સ્થાપત્યરચનાઓમાં પણ કંઈકંઈ નવું હિંદી રૂપનિર્માણ છે; એમ છતાં પણ બાજુમાં આવેલી શ્યામલી જ

ડાબી બાજુ: 'ઉત્તરાયન'માં જાપાની ઢબે રચેલો સુંદર તળાવડીવાળો બાગ.

જમણી બાજુ: એ બાગની વચ્ચે તળાવડીની મધ્યમાં ગિરિતુંગ રૂપે શોભતું કિંકરદાએ સીમેન્ટમાં કરેલું ગુરુદેવના મસ્તકનું શિલ્પ

ગુરુદેવનાં પુત્રવધુ શ્રી પ્રતિમાદેવી, જે પોતે ઉત્તમ ચિત્ર લેખા છે. તેમનું કલાગૃહ—બહારથી તથા અંદરથી. રૂઢ બાંધકામ ને શિસ્તબદ્ધ એન્જીનીઅરિંગ અવગણીને એ કલાગૃહના બાંધકામમાં નવું જ રૂપવિધાન કર્યું છે

પોતાની માટીની જાડી દીવાલો વચ્ચે ગુરુદેવનો વાસ એમના જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી સાચવી રહીને ધન્ય અને સ્મરણીય બની છે. આજે પણ એમાં ગુરુદેવ ક્યાં બેસી ચિત્રો કરતા, ક્યાં વાંચતા, ક્યાં સૂતા તે તમે જોઈ શકો. કેવું એકાંત! કેવી શાન્તિ! કેવી સાદાઇ! ઉત્તરાયણનો વાસ તેમણે કદી પસંદ નહોતો કર્યો. એ શ્યામલીના દ્વારપ્રવેશે કાઠિયાવાડનું પાનતોરણ લટકાવેલું જોઇ હું હરખાયો હતો. ગુજરાતે જેને ગામડી કળા ગણી કાઢેલી તેને ગુરુદેવે પ્રથમ સન્માની છે.

શિલ્પનો નવતર પ્રયોગ

● ચિત્રકળાની જેમ શાન્તિનિકેતનમાં શિલ્પના પણ અપાર પ્રયોગ થયા છે. પણ તેને દૂર જઇ પ્રગટાવનાર કોઈ નથી નીકળ્યા. તેમાંનો એક પ્રયોગ તે ભીંતને આધારે કે ટીંબા રૂપે, માટીની મોટી મૂર્તિઓ કે અવનવી પ્રતિમાઓ કરી તે પર ડામર અને છાણનું લીપણ કરવાનો છે. એ લીપણને લીધે એ કૃતિઓ વરસાદમાં પણ બેચાર સાલ બરાબર ટકી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રયોગ કરવા આ સસ્તા સાધનવાળી પદ્ધતિ અનુકૂળ હોઇને અહીંનાં ઘણાં નિવાસગૃહોની ભીંતો પર કે ખાલી ખૂણાઓમાં આસીરિયા, ઇજિપ્ત અને હિંદના ઘાટની એવી અવનવી પ્રતિમાઓ નમૂના રૂપે તૈયાર કરવામાં આવી છે અને તે ભારે અસરકારક વાતાવરણ ઉપજાવે છે. ગુજરાતમાંથી સ્વ. ભાઇ હરિવદને આ દિશામાં કાંઈક પ્રગતિ કરેલી અને મોટા મનસૂબા પણ કરેલા; પરંતુ દૈવને કોણ સમજ્યું છે?

ગુજરાતની કલાવાર્તા

● તા. ૧૭મીની બપોરે શાન્તિનિકેતનની ગુજરાતી સંસદના સભ્યો-એ નાનું સંમેલન ભરી મારું પ્રેમભર્યું આતિથ્ય કર્યું. એ પ્રસંગ તો ન ભુલાય એવો બન્યો. તેમાં સિંધી, કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતના ભાઇઓએ એકરૂપ બની જલપાન (એટલે અલ્પાહાર) અને ગાન સાથે તેને એક સુંદર અવસર બનાવી દીધો હતો. નવ દસની સંખ્યામાં બહેનો પણ હતી. આવા દૂર પ્રાંતમાં જુદી સગવડ કરતાં તેમને ઘણી મુશ્કેલી નડી હશે. એ પ્રત્યેકનો હું ઋણી બની ચૂક્યો છું.

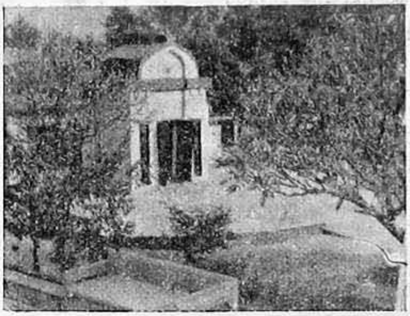
તે જ રાત્રે મારે ગુજરાતની કળાની રૂપરેખા શાંતિનિકેતનના વિદ્યાર્થીસમાજ તેમજ અધ્યાપકસમૂહ આગળ રજૂ કરવાની હતી. સભા મ્યૂઝિયમ (કલાભવન)ના દ્વાર આગળ જ ગોઠવી હતી. કળા-ભવનના પુસ્તકપાલ કલાકાર શ્રી ગિરિધારી અને શ્રી મારોજીએ મારાં ચિત્રોની સ્લાઇડો બતાવવા માટે શ્રમપૂર્વક એપીડાયોસ્કોપ તૈયાર કર્યું હતું, પણ તેનો એક ગ્લોબ ગયો હોવાથી પ્રકાશ કમી પડયો; એટલે ચિત્રો તો બીજા દિવસે પ્રદર્શનમાં જ બરોબર જોવાનું

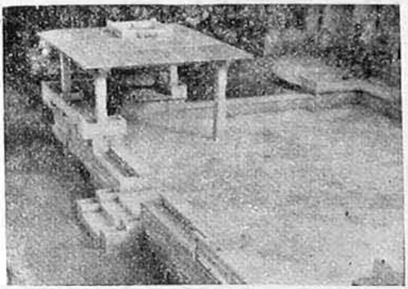

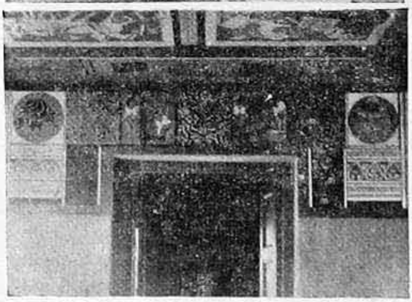

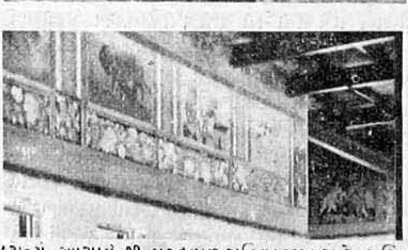

ભીંત ઉપર ડામર ને છાણનું લીપણ કરી તે પર આસીરિયન ઢબે માત્ર રેખાઓના હિસાબે રચેલી શિલ્પ-પ્રતિમાઓનો શાન્તિનિકેતનમાં થએલો નવો પ્રયોગ

ડાબી બાજુએ મથાળેથી અનુક્રમે: (૧) ગુરુદેવનું પ્રિય નિવાસસ્થાન 'શ્યામલી';(૨)ઉત્તરાયણના ચોકને ખૂણે આવેલો સુંદર મંડપ; (૩-૪) નાના વિદ્યાર્થીઓના ભવનની ભીંતો તથા છતો ઉપર કરેલાં રંગાલેખન. જમણી બાજુ: શાન્તિનિકેતનના ભોજનગૃહ પાસેની કલાકુટિર. એના વિશેષ પરિચયમાટે જુઓ આઅંક-ની આર્ટ પ્લેટ પર શ્રી નંદબાબુએ કરેલા એ જ કુટિરના ઇચિંગની સાથે આપેલું લખાણ.

ઠરાવ્યું. આચાર્ય શ્રી ગુરુદયાળ મલ્લિકજીએ મારો પરિચય આપ્યા પછી મેં, તૈયાર કરેલું લખાણ બાજુએ રાખી સ્મૃતિના આધારે મારી તૂટીફૂટી અંગ્રેજીમાં એક સળંગ કથાનકરૂપે ગુજરાતની કલાવાર્તા લગભગ કલાક સુધીમાં પૂરી કરી. યથાશક્તિ મારી ફરજ પૂરી કરી મેં તે રાત્રે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો.

શ્રી મલ્લિકજી

● તા. ૧૮મીની સવારનો સમય શાન્તિનિકેતનનો બાકી-નો વિસ્તાર જોવામાં ગાળ્યો. તેમાં શ્રી મલ્લિકજીની કુટિર અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ મને બહુ જ ગમી ગયાં. મલ્લિકજીની કુટિર એટલી નાની છે કે પૂ. ગાંધીજીએ વિનોદમાં તેને ત્રણ પગલાંમાં માપી લીધી હતી. મલ્લિકજીનું સદા હસતું પ્રેમાળ મુખ વિદ્યાર્થીઓનું આશ્વાસન છે. તેમને આશ્રમની ત્રીજી દાઢીનું ઉપનામ મળ્યું છે. પહેલી દાઢી ગુરુદેવની, બીજી શ્રી ઍન્ડ્રૂઝની અને ત્રીજી મલ્લિકજીની. આપણા વ્રજલાલ ત્રિવેદી, નવીન અને ધીરેન્દ્ર ગાંધી ભાઈઓ તેમજ કલાગદા તેમની આસપાસની કુટિરોમાં જ જન્મ્યા છે.

ત્યાર પછી ચીનની સરકારે બંધાવેલું મોટું ચીની ભવન જોયું. ચીનનું ઉત્તમ સાહિત્ય ત્યાં સંઘરાયું છે અને કેટલાક ચીની અધ્યાપકો તથા વિદ્વાનો કુટુંબ સહિત ત્યાં વસે છે. આ ઉપરાંત એક અતિથિગૃહ પણ છે, જેની બાજુ-માં જ શિશુગૃહ છે. આ શિશુગૃહના વિશાળ વસતિગૃહમાં ભીંત પર કળા-ભવનના વિદ્યાર્થીઓએ મુઘલ, રાજપુત અને જપાનના કલાસમુદાયમાંથી ચૂંટેલાં પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ દોર્યાં છે. અને એ રીતે પ્રાણીઓની એક અપૂર્વ ચિત્રમાળા અહીં બની ગઈ છે. આ પ્રકારે ચિત્રબોધ સાથે આનંદ આપવા માટે અહીં દરિપતાલ, ડૉર્મેટરીઓ, ધર્મશાળા વગેરે દરેક મકાન પર તે તે સ્થાનને મહત્ત્વ ને પ્રેરણા આપે એવાં ચિત્રો થયાં હતાં, પણ તેમાંનાં ઘણાં વિલય પામ્યાં છે.

બપોરે શ્રીમતી રતિ પિટિટનાં ચિત્રો જોયાં. તેમણે ભાવપૂર્વક 'કુમાર' માટે પોતાનાં કેટલાંક લીનોકટ ને ફોટોગ્રાફો આપ્યા, જેનો ઉપયોગ થતો છેલ્લા ત્રણ અંકથી વાચકો જોતા હશે. બપોરે ફરી કેટલાક વિદ્યાર્થીબંધુઓને મળ્યા, સાંજે મેદાન પર ફુટબૉલની મૅચ જોઈ. વિશ્વભારતીના વિદ્યાર્થીઓએ રમતના મેદાન ઉપર પણ ઠીક નામ કર્યું છે. સુરેનબાબુ ત્યાં રમત જોવા બેઠા હતા, એટલે તેમની રજા ત્યાં જ માગી લીધી. સાથે સાથે કલામદાએ રાત્રે અમારે નીકળતી વખતે જરૂર પડવાની તે ટૅકસીની અનુમતિ પણ માગી લીધી અને સૂર્યાસ્તની મજા લેવા નજીકનું એક સાંતાલ ગામડું જોવા અમે ઊપડ્યા.

વિદાય

● રાત્રે 'બંગાળી-સંમેલની'ના સત્રાંત ઉત્સવમાં હાજરી આપી તેમના આતિથ્ય ને સદ્ભાવનો લહાવ લીધો. ત્યાં મુંબાઈનાં સુશીલાબેનનું નૃત્ય જોઈ આનંદ થયો. તેની શરીરસ્ફૂર્તિ તથા ભાવદીપ્તિમાં પ્રતિભા છે. રાત્રે નંદબાબુને મળવાનો ક્યાંય યોગ ન થયો, એટલે તેમને ઘેર ગયા; પણ ત્યાંયે ન મળ્યા. બીજી વાર છેલ્લી તક લેવા ગયા ત્યારે થાકથી સૂઈ ગએલા, એટલે ચિઠ્ઠી મૂકી હું પાછો વળ્યો. પરંતુ ગમે તેમ પણ તેમને ખબર પડેલી, એટલે દસ સાડા દસ વાગ્યે તેમના સુપુત્ર વિશુદા અને માસીજી તેમની ચિઠ્ઠી અને ભેટનું એક ઇચિંગ ચિત્ર

આપવા અર્ધો માઈલ દૂર મારા મુકામે આવ્યા ત્યારે તેમનું સૌજન્ય કેટલું છે તે સમજાયું. એ ઇચિંગ આ અંકની આર્ટપ્લેટ પર પ્રકટ કર્યું છે.

ભાઈ વ્રજલાલે નીકળવાની બધી ગોઠવણ કરી પોતે પણ પ્રવાસમાં જોડાઇ ઠેઠ બનારસ સુધી સાથ આપ્યો. રાત્રે સૌ વિદ્યાર્થી ભાઇબહેનોએ ભારે મને વિદાય આપી. થોડી ઊંઘ લઇ બે વાગ્યે મોટર આવી ત્યારે જાગ્યા અને રાત્રિના અંધકારમાં સામાન ચડાવી એ કવિ-સર્જિત સંસ્થાનું સ્મરણ લઈ અમે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું. (ચાલુ)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનો રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ

રજત મહોત્સવ પ્રસંગના સૂચન રૂપ પચીસ ધ્વજનો કીર્તિસ્તંભ

● જૈન કોમના વિદ્યાર્થીઓની એકધારી સેવા આપનારી આ સંસ્થા ગુજરાતનું ભૂષણ બની છે. ગુજરાતના અનેક તરુણ પ્રસિદ્ધ જૈન વિદ્વાનો, ધારાશાસ્ત્રીઓ કે અધિકારીઓ ઓછાવધતા યે આ સંસ્થાના ઋણી બન્યા છે, અને તેનો સુંદર સવિસ્તર ઇતિહાસ આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. પણ તે સાથે જૈન કોમે પોતાની સંસ્કારદૃષ્ટિ કેટલી વિશાળ અને વ્યાપક બનાવી છે તેનું સુંદર દૃષ્ટાંત તો તેમાં વિવિધ વિષયો પર લખનારા ઈતર કોમના વિદ્વાનો અને કોવિદોની લેખસમૃદ્ધિ છે. સુંદર રૂપરંગ અને બાંધણીવાળો આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એક આકર્ષણ બનશે. શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયા ને શ્રી ચંદુભાઈ મોદી જેવા એ સંસ્થાના ભાવિકોના પ્રયાસોનું એ સુંદર પુષ્પ છે. ૪૫૦ પૃષ્ઠના એ દળદાર ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૩. મળવાનું સ્થળ: મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાળીયા ટૅંક, મુંબઈ—૨૬.

પ્રકૃતિ

● ગુજરાતમાં કાવ્યો, કથાઓ નાટકો અને વાર્તાઓનું સાહિત્ય ખેડનારો તેમજ તેનો ઉપભોગ કરનારો વર્ગ આજે બધે ઠેકાણે ઊભરાઈ રહ્યો છે, પણ પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિની રચના, વ્યવહાર અને વૈવિધ્યનું યથાયોગ્ય નિદર્શન કરાવનાર કોઇ ગ્રંથો કે છૂટક સાહિત્ય પણ પ્રાપ્ત કરવું આજ સુધી મુશ્કેલ રહ્યું છે. એ કામ કંઇ ટેબલ ઉપર બેસી મનના ઘોડા દોડાવી મૂકતાં સિદ્ધ થઇ શકે એવું નથી. જગતમાં પ્રાકૃતિક સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરનારાઓએ એકાંત ખૂણે તેમજ સૃષ્ટિમાં રખડીને આયુભર મૂક તપશ્ચર્યા કરીને તેનાં સર્જન, વિકાસ અને વિલયનાં સ્વરૂપોનો બહોળો અભ્યાસભંડાર મૂક્યો છે. તેને અપનાવી તથા નજર આગળ રાખીને, ઘરઆંગણે તેમજ વનવગડાના અગોચર પ્રદેશોમાં રહેલી જીવ-કીટસૃષ્ટિ, પક્ષી-પ્રાણીસૃષ્ટિ અને જળચર સૃષ્ટિનો પદ્ધતિપુરઃસર અભ્યાસ કરનારા જે ગણ્યાગાંઠ્યા વિરલ અભ્યાસીઓ ગુજરાતમાં છે તેમણે અમદાવાદમાં 'ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ' નામનું એક નાનકડું (પણ મોટા ધ્યેયવાળું) મંડળ ત્રણેક વર્ષથી સ્થાપ્યું છે; અને તેના અગ્રણીઓમાંના એક શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય ('કુમાર'ના 'વનેચર')ના તંત્રીપણા નીચે આ કાર્તિક માસથી 'પ્રકૃતિ' નામનું આ ત્રૈમાસિક ગુજરાતી ભાષામાં તેમણે શરૂ કર્યું છે. તેમના આ આગેકદમ કાર્યને અભિનંદનનો અર્ઘ્ય આપ્યા વિના રહેવાશે નહિ. એ નાનકડું લાગતું ત્રૈમાસિક ગુજરાતના ભવિષ્યના વિશાળ પ્રાકૃતિક સાહિત્યનું ચેતનવંતું પગરણ છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક સંગ્રહણીય અને પાઠ્ય સંગ્રહ બનવા તે સરજાયું છે. જે કોઈપણ અભ્યાસસંસ્થા કે શિક્ષણસંસ્થા એની ફાઇલો સંગ્રહી સાચવી નહિ શકે તેને ભવિષ્યના વિદ્યાપિપાસુઓ 'પ્રમાદી'નો શિરપાવ આપ્યા વિના નહિ રહે એવી અમારી દૃઢ માન્યતા છે.

સ્વ. ભિક્ષુ અખંડાનંદજી

● ભગવાં લૂગડાં પહેરીને તેને દીપાવનારા એમના જેવા થોડાકે વધુ સંન્યાસીઓ જો ગુજરાતને મળ્યા હોત તો આજે ગુજરાતની જનતાની કેળવણી ચારે પાયે ઊંચી મેડી સુધી વધી હોત. સ્વ. મોતીભાઈ અમીન અને શ્રી ઠક્કર બાપા જેવા જ એ ગુજરાતના સમાજના મૂક અને સાચા સેવક હતા;અને એ ત્રણેની મૈત્રી પણ સેવાની ભૂમિકા પર જ રચાઈ હતી.કોઈ સાહિત્યસમારંભ કે પરિષદમાં જવલ્લે નજરે પડતા એ ભગવાં લૂગડાંવાળા સંન્યાસીને જોઈ ઘણા જુવાનોને આશ્ચર્ય થતું. પણ સ્વામી વિવેકાનંદનું વીર વેદાંત, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું પ્રેમામૃત, નેપોલિયનનું શૌર્યવંતું ચરિત કે રામાયણ મહાભારત ભાગવત ગીતા અને આર્યભિષક્ જેવા મહાગ્રંથોની ગુજરાતમાં સસ્તી પરબો ઉઘાડી આપનાર એ સંન્યાસીના કાર્યનો સરવાળો સહજમાં નહિ કરી શકાય. સાક્ષરોનાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકો અને અગ્રાહ્ય ભાષાકોષથી અલિપ્ત રહેલા ગામડિયાઓને તો એમના પુસ્તકભંડારે જીવનનાં ભાથાં ભરી આપ્યાં હતાં. પઢિયારનાં 'સ્વર્ગે'એ કંઇકના જીવનને ત્યાં પહોંચવાની સરણી બતાવી હતી. અને સ્વામી અખંડાનંદજીએ લોકોની એ ભૂખ પૂરી સમજી લીધી હતી, તેથી જ એમણે જીવનની તપસ્યા દ્વારા સસ્તું સાહિત્ય સર્જ્યું અને ફળવ્યું હતું. એમણે એક યુગનું કાર્ય પૂરૂં કરી આપ્યું છે. અનંત ધામમાં એમને જરૂર શાંતિ હશે. **ર.મ.શ.**

ક્લૉરૉફૉર્મની શીશી શોધીને માનવતા પર કાયમી ઉપકાર કરનાર

સર જેમ્સ યંગ સિમ્પસન

૧૮૪૭ના નવેમ્બરની ૪થી તારીખે બેએક ડાક્તરમિત્રોની સાથે મળીને સિમ્પસને ક્લૉરૉફૉર્મનો પહેલો અખતરો જાત ઉપર કર્યો ને સૌ મૂર્ચ્છામાં પડ્યા. ક્લૉરૉફૉર્મની મૂર્ચ્છામાંથી સિમ્પસન પહેલો જાગ્યો.

માંદાને સાજા કરવા અને જિંદગી બચાવવી; ઓગણીસમી સદીના વૈદકના ધંધાના આ બે મુખ્ય હેતુઓ હતા. એ બેની સાથે જે ત્રીજા એક આદર્શની જરૂર હતી છતાં જે ભાગ્યે જ વિચારાતો તે 'દર્દનું પ્રશમન'—દર્દ શમાવવું કે ઓછું કરવું.

એ કાળે સર્જ્યન થનારમાં સફળ કસાઇના સર્વે ગુણો જરૂરી મનાતા! એનાં આંગળાં એને કુશળ અને ઝડપી રાખવાં પડતાં અને બીજાનાં દર્દ સામે બુઠું બની રહેવું પડતું. આ ગુણ ન હોય તેનામાં કોઇને વિશ્વાસ ન બેસતો. એ વખતે લિનલિથગોના એક ભઠિયારાના સાતમા છોકરા જેમ્સ સિમ્પ્સને એ વસ્તુસ્થિતિમાં પલટો આણ્યો. ક્લૉરૉફૉર્મની શીશી વડે માનવતા પર એણે કાયમી ઉપકાર કર્યો.

એ વખતનાં ભયંકર અને ઘણીવાર ગંદાં ઓજારો વડે માણસને શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડતી. ક્રિયા કશી હરકત વિના પાર પડે તે માટે રોગીના હાથપગ બાંધી દેવામાં આવતા. પોતાનું શરીર ચીરાતું એ કમકમાં ખમતો જોઈ રહેતો ને જખમ રૂઝાવવા માટે ઊકળતા ડામરની દુર્ગંધ એ સહે જતો. એ ક્રિયા એટલી તો સાધારણ થઇ પડી હતી કે સિમ્પસને તે તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે એડિનબરોના ડૉક્ટરો અને વિદ્યાર્થીઓ બહુ નવાઇ પામેલા!

ઇ. ૧૮૧૧માં જૂનની ૭મીએ સ્કૉટલૅન્ડમાં લિનલિથગોના બાથગેટ મુકામે જન્મેલા સિમ્પ્સનનું બાળપણ સ્કૉટિશ ગ્રામભૂમિના સામાન્ય વાતાવરણમાં વીત્યું. નાનપણથી જ એ ખૂબ હોશિયાર તથા દરેક બાબતમાં ચોક્કસ હતો. નિશાળેથી એ ઘેર આવતાં જ એની મા બહાર જતી અને એ ભઠિયારૂં સંભાળતો. એના ગામડાની નિશાળમાં એ સૌથી તેજસ્વી વિદ્યાર્થી ગણાતો.

એનું કુટુંબ ગરીબ હતું, છતાં એની તેજસ્વિતાને કારણે ઉચ્ચ અભ્યાસની એને સગવડ કરી આપી ને તે એડિનબરો યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ચૌદ જ વર્ષની ઉમરે એ 'ફૅકલ્ટી ઑવ આર્ટ્સ'માં પ્રવેશ પામ્યો અને એકવીસ વર્ષની વયે તો ડૉક્ટરની ડિગ્રી મેળવી, સર્જ્યનોની કૉલેજનો લાઇન્સેન્શિયેટ બન્યો.

અને ત્યાર પછી જ તેને એ નસીબદારી સાંપડી જેણે એના જીવન ઉપર બહુ ઘેરી અસર કરી. ડૉક્ટરેટ મેળવવા માટે એણે 'Death from Inflammat:on' નામે થીસીસ (મહાનિબંધ) લખેલી. સાવધ પૃથક્કરણ, સમતોલ પ્રમાણો અને દૂરદર્શી નિર્ણયવાળા આ નિબંધે પૅથોલોજીના પ્રોફેસર ડૉ. જૉન ટૉમસન પર એટલી અસર ઉપજાવી કે તેણે એ તરુણ વિદ્યાર્થીને પોતાનો મદદનીશ બનાવ્યો. અને સિમ્પ્સને પણ એ જગ્યા એવી યોગ્યતાપૂર્વક સંભાળી કે ૧૮૩૭માં ડૉક્ટર ટૉમસને માંદગીની એક વરસની રજા લીધી ત્યારે તેણે વ્યાખ્યાનખંડમાં પણ તેની જગ્યા સંભાળી. પેથોલૉજીમાં એક વરસનો એ અનુભવ તેને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો.

એડિનબરોમાં આ વ્યાખ્યાનો આપતી વખતે જ તેને લિવરપૂલના એક વેપારીની પુત્રી જેસી ગ્રિન્ડલેનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ ઘણાં વૅકેશનોમાં તે લિવરપૂલમાં એના મહેમાન તરીકે જતો.

ઇ. ૧૮૩૯માં એડિનબરો યુનિવર્સિટીની દાયણવિદ્યાના પ્રોફેસરની ખુરશી ખાલી પડી અને સિમ્પ્સને તેની ઉમેદવાની કરી. પરંતુ અવિવાહિત માણસ એ સ્થાન પર ન આવી શકે એવી પ્રથા હોવાનો જવાબ મળતાં સિમ્પ્સન તરત લિવરપૂલ ઉપડ્યો ને એક મહિનામાં જેસી ગ્રિન્ડલેને પત્ની તરીકે લઇ હાજર થયો! તરત તેની ઉમેદવારી મંજૂર કરવામાં આવી!

વિદ્વાન અને પ્રોફેસર હોવા છતાં સિમ્પ્સન સાવ સંશોધક ભેજું ન હતો. વિજ્ઞાનની માનવ બાજુ એને વિશેષ આકર્ષતી અને રોગ તથા તેથી જન્મતું દુઃખ વિજ્ઞાનીના રસની વસ્તુઓ કરતાં તેને મન તિરસ્કારપાત્ર હતી.

એ દાયણકામનો પ્રોફેસર થયા પછી થોડા જ વખતમાં એને કાને વાત આવી કે અમેરિકાના એક દંતવૈદ્ય મૉર્ટને દાંત ખેંચવા માટે 'એનીસ્થેટિક' માટે ઈથરનો ઉપયોગ કરેલો. એણે પોતે પ્રખ્યાત સર્જન રૉબર્ટ લિસ્ટનના હાથ નીચે ઇથર વડે થએલું પહેલું ઓપરેશન જોયું અને એના મન પર એની એટલી બધી અસર થઇ કે સુવાવડના કેસોસાં તેણે એનો ઉપયોગ ચાલુ કર્યો અને તેનાં પરિણામ ખૂબ આશ્ચર્યકારક આવવા લાગ્યાં.

પરંતુ કૃત્રિમ રીતે મૂર્ચ્છા પમાડીને દર્દીનું દર્દ ઓછું કરવા સામે ત્યારના ધર્મગુરુઓએ વાંધો લીધો ને સિમ્પ્સનની સામે બાઇબલનું વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું કે 'In sorrow thou shalt bring forth Children'. પરંતુ એની સામે 'The Lancet'માં એક લેખ લખીને સિમ્પ્સને એમની સામે બાઇબલનું જ આ વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું: 'And the Lord God caused a d-ep sleep to fall upon Adam, and he slept: and he took one of his ribs, and closed up the flesh instead thereof.' પાદરીઓ આ સામે લાજવાબ બન્યા ને એમનો વિરોધ મોળો પડી ગયો.

છતાં સિમ્પ્સનને લાગ્યું કે ઇથર એ સર્વથા યોગ્ય પદાર્થ નહોતો. એ આખો દિવસ પ્રયોગશાળામાં અખતરા કરતો જ રહ્યો, અને સાંજે ઘેર આવીને પણ આરામ ન લેતાં બેત્રણ ડાક્તરમિત્રોને લઇ એ જ વાતની ચર્ચાઓ કરતો, તથા દરરોજ નવાં નવાં પ્રવાહી બનાવી તેમની સામે મૂકતો. એક રાતે, ૧૮૪૭ના નવેમ્બરની ૪થીએ, પોતે અગાઉ એક વખત અજમાવેલી ક્લૉરૉફૉર્મની શીશી સિમ્પ્સનને એકદમ યાદ આવી અને તેણે તે કચરાપટીમાંથી શોધી કાઢી. બધાએ એનો ઉપયોગ કર્યો અને થોડી વારમાં જ સૌ મૂર્ચ્છામાં પડી ગયા.

સિમ્પ્સન સૌ પહેલો મૂર્ચ્છામાંથી જાગ્યો ત્યારે પહેલો જ વિચાર એને પોતાના અખતરાની સફળતાનો આવ્યો. માનવજીવનનું સંરક્ષણ કરવા સાથે એના દર્દના નાશનું આ ક્લૉરૉફૉર્મ (અનુસંધાન પૃ. ૨૫મે)

સૌંદર્યપિપાસુઓ અને સાહસખેડુઓને સાદ દેતા

પુરુષાર્થીઓના પિતામહ હિમાલયનાં પ્રદેશમાં

અફરવાટ શિખર ચડતાં અધવચ્ચેના ઘાટી પરથી ગુલમર્ગનું દૃશ્ય

આસમાનમાંથી પ્રભાતના ફૂટતા તેજની આભા નીતરતી હતી. ને જેલમ ! કાશ્મીરના હૈયા સમી એ રૂપરાણી ! પ્રશાન્ત બની મૂક નિદ્રા લેતી હતી. એના એ નિદ્રસ્થ સ્નેહાળ હૃદય ઉપર તરતા કાશ્મીરી શ્રમજીવીઓના ડુંગા (હોડી-ઘર)ની પ્રતિચ્છાયા પવનની હળવી લહેરોમાં-થથરતી હતી. દૂરની ગગનચુમ્બી ગિરિમાળાઓ હમણાં જ જાણે ઊંઘમાંથી ઊઠી, જેલમનાં નીરમાં પોતાનાં વદન જોતી હોય, તેમ નમી રહી હતી. આ સભર મૌન વચ્ચેથી અમારી સાઈકલો હળવી ગતિએ સરી રહી હતી. અને અમારી બંને બાજુ, પર્વતશિખરોની ઊંચાઈની હરીફાઇએ ચડયાં હોય તેવાં, સીધાં સોટા જેવાં પૉપ્લર વૃક્ષોની આવી રહેલી કતાર, કોઈ મહારાજાના મહેમાનને સલામી આપવા ઊભેલા સિપાઇઓની અદાથીઊભીહતી.

ઊતરતા ઑક્ટોબરના એ દિવસો હતા. હું ને મારા બે બિહારી મિત્રો વહેલી સવારે ઊઠી, શ્રીનગરથી ગુલમર્ગના દર્શને નીકળ્યા હતા.

નવ માઇલે રસ્તો બદલાયો અને શ્રીનગર-રાવલપીંડીનો મુખ્યમાર્ગ છોડી અમે પશ્ચિમના પહાડો તરફ સાઈકલો વાળી. બીજા પાંચ માઈલ આગળ વધતાં મામામ આવ્યું. નાનું એવું ગામ. લાકડાનાં જીર્ણ મકાનો, વચમાં કોઈક જગ્યાએ ડોકિયાં કરતું ઘાસ, છાપરા ઉપર ભૂખરા રંગનું ઘાસ. કેટલાં ગરીબ મકાનો ! પણ આ લાકડાની પછીતોની ઓથે રહેનાર કાશ્મીરી કારીગર ! એમની આંગળીનાં ટેરવાંની કલાએ તો માત્ર કાશ્મીરજ નહિ, પરંતુ હિંદભરની કીર્તિને જગમશહૂર બનાવી છે. પશ્ચિમની સન્નારીઓના સુકુમાર દેહસૌન્દર્યને અહીંની શાલોએ ઓપ આપ્યો છે. જગતની કલાભૂમિ ગણાતા ફ્રાન્સનાં દીવાનખાનાંની સુંદરતાને આજ સુધી અહીંની શેતરંજી અને ગાલીચા વધારતા આવ્યા છે. આપણી એ જગકીર્તિના ગાયકો ફાટેલાં ગરમ કપડાંમાં વીંટળાઈ હજી હમણાં જ ઊઠીને બહારની દુકાન ઉપર, કટોરામાં નમકીન ચા અને રોટીનો સ્વાદ માણતા હતા. પાસેથી વહેતાં ઝરણને કાંઠે ગુલાબી ચહેરાવાળાં બાળકો, તરતાં બતકો સાથે ગેલ કરતાં હતાં.

રસ્તાનું ચઢાણ હવે અમને હંફાવતું હતું. અમારી સામે જ ઊભાં હતાં અફરવાટ પર્વતનાં ૧૫,૦૦૦ ફીટની ઊંચાઈનાં શિખરો: રસ્તાની ડાબી તરફની ખીણમાં પાઈન, દેવદાર ને ચીડનાં સમૃદ્ધ જંગલોની લીલી ભૂખરી છાયા, તેના ઉપર જામી પડેલાં દૂરદૂરનાં કોઇ થાકીને આરામ લેતાં સફરી વાદળો, અને સૌથી ઉપર, પાછળથી આવતાં કિરણોથી ઝગમગી રહેલાં અફરવાટના રૌપ્ય મુકુટો !

ટંગમર્ગ આવ્યું;–ગુલમર્ગનું પ્રવેશદ્વાર. અહીં સુધી મોટરો આવી શકે. અહીંથી ગુલમર્ગ ત્રણ માઈલ થાય. અમે તે દિવસે ટંગમર્ગમાં જ પડાવ નાખ્યો. ટંગમર્ગમાં લાકડાનાં બાંધેલાં મકાનોની બે હાર છે. એક પંજાબી દુકાનદારનો મેડો ચાર આના આપી ભાડે રાખ્યો. સામે જ શીખ સરદારજીના ઢાબા (વીશી)માં જમવાનો પ્રબંધ કર્યો. કાશ્મીરમાં મોટા ભાગનો પરચુરણ વહેપાર પંજાબીઓને હાથ છે.

ઢાબામાં પેસતાં જ સૌથી આગળ ભઠ્ઠો. તેના ઉપર દાળ શાકનાં તપેલાં. બીજા ભઠ્ઠા ઉપર મોટા ઊંધા તવાની મદદથી પરોઠા (ત્રિકોણાકાર પડવાળી ઘઉંની રોટલી) બને. અમે સાંજે જમવા ગયા.

જૂની ખુરશીઓ પર અમે ત્રણે બેઠા. ત્રણ થાળા પીરસાઇને આવ્યા. બિહારી મિત્રોએ શરૂ કર્યું. મેં ચમચો ઉપાડી શાકથી શરૂઆત કરી, ત્યાં ચમચામાં હાડકાનો કકડો દેખાયો ! શાક પાછું પડયું. સરદારજી ચમક્યા: 'કયા હૈ. બાબુજી ? યે તો બિલકુલ સબ્જી શાક હૈ. મેં કહ્યું: 'સબ્જી તો હૈ મગર ઉસકી સાથ હડ્ડી ભી હૈ. હમ ગુજરાત કે રહેનેવાલે, એેસા ખાના હમારે લીયે હરામ હૈ. હમ નહિ ખા સકતે ?' ગુજરાતનું ગૌરવ આગળ ધર્યું. દુનિયામાં ગુજરાત જ એક એવો પ્રદેશ છે કે જ્યાં માંસાહાર આવકાર પામ્યો નથી. જગતભરના એ માનીતા ખોરાકને માત્ર ગુજરાત જ અવગણે છે.

'તો ફિર આપકે લિયે કુછ અંડે-શંડે બના દું ?' સરદારજીએ ઇંડાંને સબ્જી (વનસ્પતિ) ગણી તે ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. તે પણ હું સ્વીકારી શક્યો નહિ. ફક્ત પરોંઠા ને દૂધથી જ ચલાવ્યું. મારા બિહારી મિત્રો કહે કે કાલે પહાડ ઉપર ચડવું છે, માટે આજે તો ખૂબ ખાવું જોઇએ. જાણે કોઈ મહાપ્રસ્થાનની પૂર્વ તૈયારી ! તેમણે ઇંડાં પણ બહુ આરોગ્યાં. મને તેમની આવી તૈયારી જોઈ હસવું આવ્યું. શું ઇંડાં ખાનાર જ ઠંડી જિરવી શકતા હશે ને પહાડ ઉપર ચડી શકતા હશે ?

સાંજે કાશ્મીરના આકાશમાંથી જોરશોર કરતાં વાદળ ધસી આવ્યાં. હારીને નાસતા લશ્કરની માફક તે જ્યાંત્યાં ભરાવા લાગ્યાં. સાથેસાથે ઠંડીનું સામ્રાજ્ય અમને થીજાવી રહ્યું. હાડકાં થથરવા લાગ્યાં; મેડા ઉપર પહોંચી અમે કામળામાં વીંટળાઈ ચૂપચાપ સૂઈ ગયા. બિહારી મિત્રો મારાથી પણ વધારે ધ્રૂજતા હતા. તેમણે ખૂબ દમ ભરાવીને ખાધેલું. દેહને વધારે આપેલો સંતોષ કે સુખ સહેજ મુશ્કેલી આવતાં અકળાઈ ઊઠે છે. તેમને માટે એવું જ બન્યું. કાશ્મીરી કામળોની આરપાર ઠંડી હડબટાડી બોલાવી જતી હતી. અમે તો ઠીક, પણ ઊંઘ પોતે પણ થથરતી હતી ! ઠંડી સહ્યા સિવાય બીજો ઉપાય ન હતો. છેવટે કંટાળી અમે પણ નફ્ફટ બન્યા. કંઈ જ ઈલાજ ન હોય તો છેવટે બેતમા બનનારથી વિપત્તિ ખુદ નાસી જાય. અમારે માટે પણ એમ જ બન્યું. રાત્રે કેટલા વાગ્યે ઊંઘી ગયા તેની ખબર ન રહી.

સવારે બારીમાંથી આવતાં સૂર્યકિરણે અમને જગાડ્યા; બારી બહાર નજર કરી તો સામે ભવ્ય અફરવાટ ધ્યાનમગ્ન ઊભો છે. શ્વેત હિમથી છવાએલો એનો ભાલપ્રદેશ કોઈ આર્ય તપસ્વીના લલાટ જેમ ઝગી રહ્યો છે. પ્રશાન્ત મૌન, ભવ્યતા અને અપાર્થિવ સૌન્દર્ય નીતરતાં એનાં શિખરો લોહચુંબક સમાં આકર્ષે છે. પેલું ઝરણ આખી રાત્રિ તાલબદ્ધ વહેતું જ રહ્યું છે. રાત્રિની સ્તબ્ધતામાં એનું સંગીત મધુર અને ઘેનપ્રેરક હતું. નયનમાં કેફ ભરતું હતું. અત્યારે એ જ સંગીત ઉન્માદ ને આવેગમય લાગતું હતું.

ટંગમર્ગથી ગુલમર્ગ પગ રસ્તે જવાય છે. અમે ત્રણ ઘોડા ભાડે કરી ઊપડ્યા. પાસેની ખીણના નાના ગામડામાં વસતી કેટલાંક

કાશ્મીરી કુટુંબો ઘોડાની આવક પર પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. શિયાળો બેસતાં અહીં પ્રવાસીઓની સંખ્યા નજીવ બની જાય છે. હિંદીઓ તો દેખાતા જ નથી. ફક્ત પશ્ચિમી પ્રજાઓ અહીંની ઠંડીની મોજ માણે છે. ગુલમર્ગ ૮૭૦૦ ફીટની ઊંચાઇએ આવેલું અજોડ સ્થળ છે.

ઝરણુ ઉપર બાંધેલો નાનકડો પૂલ ઓળંગી અમે ગુલમર્ગની કેડીએ ચડયા. ટંગમર્ગથી ગુલમર્ગનો ત્રણ માઈલનો રસ્તો ખરેખર અદ્‌ભુત છે. સામે મનોહર નિર્ઝરો મળે છે. ઉન્નત વૃક્ષરાજિ આવકારે છે. વચ્ચે ઠંડા પવનનો એકાદ સખ્ત સુસવાટો કંપાવી જાય છે ને ઘોડાઓ હાંફતા, શ્વાસભેર છલંગ મારતા ચઢાણુ ચડતા જાય છે. ડાબા હાથ તરફ ઊંડી ખીણુ છે. પાછળ ફરીને નજર કરતાં કાશ્મીરનું વિશાળ મેદાન પાંચ હજાર ફીટની ઊંચાઇએ ગિરિરાજોની ગોદમાં વિશ્રામ લેતું લાગે છે. કઇ તરફ જોવું ? ચોતરફનું આકાશ પણ દૃષ્ટિને સ્તબ્ધ બનાવે છે. પોતાની સૌન્દર્યમસ્તીમાં અન્યને ડુબાવે છે.

ત્રણ માઈલનો રસ્તો ક્યારે પૂરો થયો તેની ખબર ન પડી. છેક ઉપર પહોંચતાં ગુલમર્ગ દેખાયું. નજર સામે, અફરવાટનાં શિખરોની છાયામાં, ઊઘડતા લીલા રંગની ઘાસની તાજી ચાદરો ઓઢીને સૂતેલાં ઊંચાનીચા ઢોળાવવાળાં મેદાનો દેખાય છે. વચ્ચે કાટખૂણે આવેલા રસ્તાઓ શેતરંજીના પટ્ટા બિછાવ્યા હોય તેવા લાગે છે. પાસે ને દૂર દેવદાર, પાઇન ને ફરનાં વૃક્ષો નીચે, નાના બગીચાઓથી વીંટળાએલાં લાલ છાપરાંવાળાં લાકડાનાં મકાનો દેખાય છે. કાચનાં બારીબારણાં પ્રકાશમાં ઝગમગે છે. રસ્તાની બાજુએ હૉટેલનાં કૉમ્પાઉન્ડમાં એકાદ બે યુરોપિયન પ્રવાસીઓ આરામખુરશીમાં બેસી પેલાં ઊંચાં શિખરો સાથે ગેલ કરતાં વાદળોને જોઇ રહ્યા છે. આ શિખરોમાં શું જાદુ ભર્યું હશે ? શું આકર્ષણ ભર્યું હશે ? ખંડખંડની પ્રજા અહીં આવે છે. કોઈ નમવા માટે તો કોઈ નમાવવા માટે.

રસ્તા પર માણસોનો અવરજવર નથી. સખ્ત ઠંડીથી સૂર્યનાં કિરણુ પણ જાણે થથરતાં હોય તેવાં લાગે છે. દુકાનદારો નીચેનાં મેદાનોમાં ચાલ્યા ગયા છે. દુકાનો બંધ છે. એક ઊંચા ઢોળાવ ઉપર કાશ્મીરા મંદિરના પિત્તળ મઢેલા ગુંબજ ચમકારા મારે છે. મંદિરની ધર્મશાળામાં હિંદી પ્રવાસીઓ માટે વિનામૂલ્યે ઊતરવાની સગવડ છે.

બેસતા શિયાળામાં ગુલમર્ગનું આ દૃશ્ય. આ સમયે તો ગુલમર્ગ ગાંભીર્ય ધારણ કરે છે; પરંતુ વસંતમાં ગુલમર્ગની જીવનવસંત ટહૂકી ઊઠે છે. વસંત બેસતાં દુનિયાના દેશદેશનાં પ્રતિનિધિઓ અહીં ઊતરી પડે છે. આ શૂન્ય દેખાતાં બજારોમાં ત્યારે ભીડ જામે; હૉટેલ ધર્મશાળા કે શીખના ગુરુદ્વારા સુદ્ધાંમાં રહેવાની જગ્યા ન મળે; વૃક્ષઝુંડોની નીચે નિર્ઝરોને કિનારે કે ઊંચા ઢોળાવ ઉપર જ્યાં જુઓ ત્યાં સફેદ તંબૂઓની કતાર નજરે પડે; પોલો ગ્રાઉન્ડ પ્રવાસીઓની ઘોડદોડથી ધમધમી ઊઠે; હવા અનેકવિધ દેશી ને વિદેશી રેકર્ડ-સંગીત ગુંજતી વહે; બગીચા અને હરિયાળાં મેદાન રંગબેરંગી ફૂલોથી મ્હેકતાં લાગે; કોઈ પોલાદી તાકાતવાળા યુવાનો ખભે સફરથેલા ભરાવી, હાથમાં બરફ ઉપર ચાલવાની અણીવાળી લાકડી પકડી, ગીચ જંગલો તરફ, ગિરિકન્દરાની કમનીયતા તરફ કે પછી ખુદ ગિરિશિખરો તરફ કૂચકદમ કરતા જણાય; સ્કેચબુકવાળા કલાકારો ને ખભે કૅમેરા હલાવતા ફોટોકલાવિદો તો ઠેરઠેર નજરે પડે.

ગુલમર્ગનું જીવન દર દિવસે, દર અઠવાડિયે, દર મહિને વૈવિધ્યમય લાગે છે. જામેલા શિયાળામાં અહીં શ્વેત બરફના ઢગના ઢગ પથરાઇ જાય છે ને હિમતુફાનો મચે છે. કોઇ મરજીવા સહેલાણીઓ જ એ સમયે અહીંની મસ્તીની મઝા લૂંટી શકે છે.

ગુલમર્ગથી ખીલનમર્ગ ત્રણુ માઈલ જેટલું થાય છે. ઢોળાવ પર આળોટતી ને પછી પાઈન્સનાં જંગલમાં સમાઇ જતી પગદંડી ઉપર અમે ઘોડા દોડાવી મૂકયા. પ્રકૃતિનો સુંદર ગીચ તરુમંડપ અહીં રચાયો છે. વિખરાએલા શિલાખંડો વચ્ચેથી એક ઝરણુ જિંદગીનું મુક્ત ગાન ગાતું દોડી જતું હતું. ચઢાણુનો છેલ્લો વળાક વટાવી ઘોડા અમને ૮૭૦૦ ફીટ ઊંચાઇએ આવેલા ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર લઇ ગયા. અહીંથી ગુલમર્ગ તો કોઈ બાળકે બનાવેલી રમકડાની નગરી જેવું લાગતું હતું. અફરવાટનાં શિખરો જાણે અમારી પાસે જ ઊભેલાં લાગ્યાં. એના ઢોળાવ ઉપર હિમનાં પડ પથરાઇ ગયાં હતાં.

થાકેલા ત્રણે ઘોડાને અમે તાજું ઘાસ ચરવા છૂટા મૂકી દીધા. તેના રખેવાળો ટૂંકે રસ્તે ત્યાં વહેલા આવી પહોંચેલા.

ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર પણ એ રમણીય નિર્ઝરો પોતાનું જીવનસત્ત્વ વહાવે છે. કાશ્મીરનું જીવન આવા રમતિયાળ નિર્ઝરો વિના કેવું શૂન્ય અને નીરસ લાગત !

પાણી પી અમે ટટાર બન્યા, કોટનાં બટન બરાબર બંધ કર્યાં, ગળે વીંટાળેલાં મફલર ઠીકઠાક કર્યાં અને અફરવાટનાં સ્મિત કરતાં શિખરો તરફ નજર નાખી. 'હમણાં જ આવી પહોંચીએ છીએ.' અમારાં હૃદય બોલી ઊઠયાં. અમે ઊપડયા. મારા વૃદ્ધ ઘોડાવાળાને મેં માર્ગ બતાવવા સાથે લઇ લીધો.

મનને થયું: 'ઓહો ! આમાં તે શું ચડવું છે ? કેટલું પાસે દેખાય છે !' 'ઇસમેં કયા દેર લગેગી ?' બિહારી મિત્ર બોલી ઊઠયા. સૌ હોંશભેર ઊપડયા. અમને ખબર ન રહી કે શરૂઆતમાં ઝડપથી દોડનાર લાંબી અને એકધારી દોડમાં આખરે પાછળ પડી જાય છે.

પથ્થર ઉપર પથ્થર ખડકાયા છે. એક પથ્થર ઉપર પગ સ્થિર થાય પછી જ બીજો ઊપડે. એક મિત્રે કોટ ઉતાર્યો; ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી પસીનો લૂછવા લાગ્યો: 'ચલો યાર, કયા દેર લગેગી ?' મેં તેમના શબ્દોનું પુનરૂચ્ચારણ કર્યું. શિખરધાર જાણે અમારી કસોટી કરતી હોય તેમ દૂર ખસતી હતી. થોડી વારે બીજા મિત્રે કોટ ઉતાર્યો. તેમની છાતી લુહારની ધમણુની સ્થિતિમાં શ્વાસના આરોહ-અવરોહની તીવ્ર તાનપલટમાં આવી ગઈ હતી. બન્ને મિત્રો ઘડીમાં શિખર તરફ તો ઘડીમાં નીચેનાં મેદાનો તરફ દૃષ્ટિ નાખે અને પછી મારી તરફ જોઇ અકળાયા કરે. તેમનામાંથી આગળ વધવાની હિંમત ઓસરતી હતી. આ જોઇ બુઢ્ઢો ઘોડાવાળો હસવા લાગ્યો. બોલ્યો: 'બાબુજી ચલો; કયોં થક ગયે ? ચલો ચલો, કૈસા શીન (બરફ) દિખાતા હૈ, ઉધર !'

મને પણ મિત્રોની મજાક કરવાનું મન થયું. મેં કહ્યું, 'શામકો આપને બહુત અંડે ખાયે થે; ફિર ભી થક ગયે ? ચલો, દોસ્ત !'

પણ શું ચાલે ? ઈંડાંની તાકાત તો કયારની ઓગળી ગઈ હશે ! બંને મિત્રો ઘડીભર વિશ્રામ લેવાને બહાને અર્ધે રસ્તે જ અટકી પડયા. હું ને બુઢ્ઢો કાશ્મીરી (હું તેને ચાચાજી કહેતો) બંને આગળ ચાલ્યા. કયાંક કોઈ મોટા પથ્થરની ધાર પકડીને, તો કયાંક વળી

(અનુસંધાન પૃ. ૨૫મે)

ચાચાજી : મારો વૃદ્ધ કાશ્મીરી ઘોડાવાળો

માણસ જ્યારે બધી મર્યાદાઓ લોપી દઇને બુદ્ધિનું સદંતર દેવાળું કાઢે છે ત્યારે

ઘોડા-મતિ

દ્વારા ઈશ્વર સાચો ન્યાય કરાવે છે

કેલે કટ કરતી ચાંપ નીચે પાડી. એક જ ક્ષણમાં પેલું ગાયાના-પિગ હાલતું બંધ થઈ અમળાયું. અને નીચે ઢળી પડ્યું. સ્ટેરિચ તો આભો બની મોં ફાડી જોઈજ રહ્યો.

'આટલા જલદી તમે પાછા આવશો એવું મેં ધાર્યું નહોતું.' આવનાર તરફ જોઇને કેલે કહ્યું. એ સાંભળીને સ્ટેરીચ જરા હસ્યો. તે કાળા વાળવાળો પાતળિયો જુવાન હતો. તેની આંખો પીંગળી ને મોંફાડ ભારે હતી. તેણે તુરત જવાબ વાળ્યો: 'મિ. કેલ, વખત બગાડવાનું અમને પાલવે એમ નથી. હવે તમારી શોધનો દાવો સાબિત કરી શકો તો મારા દેશ તરફથી તુરત તે પર માગણી થશે.'

'મારી પાસે "તો"ની વાત જ નથી. ચાલો, હું તમારી ખાત્રી કરી આપું.' અંદર થઈ તેઓ ઘરના પાછળના ભાગ તરફ ચાલ્યા ત્યારે સ્ટેરીચે ચારે તરફ ચોકસાઇથી નજર ફેરવી. નજીકના ગામથી બે માઈલ છેટે આવેલું તે એક સુમસામ ખંડેર હતું અને એટલું અદ્દલું પડી ગયું હતું કે ત્યાં સુધી રસ્તો શોધી પહોંચતાં તેને કેટલીક મુસીબત પડેલી. પણ તેના મકસદ માટે તો તે જગ્યા સાવ અનુકૂળ હતી. સ્ટેરીચને લાગેલું જ કે આવી ચમત્કારિક શોધનો દાવો કરનારો માનવી અરધો ગાંડો હોવો જોઇએ.

'આ બાજુ' કહેતાંક ને કેલે ભીડાવેલા ખડખડતી ફ્રેંચ બારીઓ ઉઘાડી. તેમાંથી પાછળ ખુલ્લામાં નજર કરતાં ત્યાં કોઈ વખત એક બાગ હોય તેમ લાગ્યું. આજે તો ત્યાં ગોઠણપૂર ઘાસ ઊગી નીકળ્યું હતું. એ બગીચામાંથી પોતાના અતિથિને લઈ તે એક દરવાજા બહાર ચાલ્યો, ત્યાં તેમની નજર સામે પાંચેક એકરનું ખેતર આવી રહ્યું. તેમાં લાકડાનું એક મજબૂત ઝૂંપડું ખડું કરેલું હતું. ચપળ અવલોકન-ના ટેવવાળા સ્ટેરીચે જોયું કે ખેતરની પશ્ચિમ બાજુએ આશરે આઠ ફૂટ ઊંચો અને દસ ફૂટ પહોળો કોઇ વિચિત્ર ભૂખરા રંગે રંગેલો એક પડદો ખડો કરેલો હતો.

કેલ ઝૂંપડા આગળ પહોંચતાં જરા ખડખડ હસ્યો. તેનો અવાજ સૂકો, લોહી વગરનો, જાણે રેતી ખરી હોય એવો લાગ્યો. આ રીતે ઝૂંપડી સામે જોતો તે ઊભો ત્યારે સ્ટેરીચને ફરી તેનામાં ગાંડપણનો ચાળો લાગ્યો. એનો બધો દેખાવ જ એવો હતો કે મગજ ઠેકાણે છે એવું કોઇ ન માની શકે. તે ઊંચી કાઠીનો, અડીખમ, કડક સફેદ વાળવાળો પુરુષ હતો. તેના ચપટા ચહેરા પર કોઇ રંગ કે ચમક કે સુંવાળપનું નામ નહોતું. આંખો પણ ફિક્કીફચ હતી. કોઈ પણ તેને હાડપિંજરના ગોખલા જ સમજી લે.

'તદ્દન શાંત ને સલામત જગ્યા છે' કેલે કહ્યું: 'છેલ્લાં સોળ વર્ષથી હું અહીં જ કામ કરતો રહ્યો છું. તમે ખરા ભાગ્યશાળી છો. કેલિટિક કિરણોનો ચમત્કાર પહેલવહેલો હું તમને જ બતાવવાનો છું. સૂર્યની ગરમી અને તેથી લાગતી લૂ તથા પડતપ્પાનો અભ્યાસ કરતાંકરતાં મને આ શોધ કરવાનું સૂઝ્યું છે.' તેણે વાત કહેવા માંડી. સૂર્યનાં actinic—મારકણાં દાહક કિરણો લાગતાં Sun-stroke કે Heat stroke થઈ આવે છે. તમને ખબર તો હશે કે અતિ ઉષ્ણ પ્રદેશોમાં માથા તેમજ ગરદનની પાછળનો ભાગ ઢાંકવાની જરૂર હોય છે એનું કારણ એ છે કે સૂર્યનાં મારકણાં કિરણો કરોડમાં પ્રવેશીને એક પ્રકારની રાસાયણિક ક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે અને લોહીને ઝેરી બનાવે છે.

મારા મનમાં તે પરથી વિચાર આવ્યો કે એવું જ કિરણ ઉત્પન્ન ન થઈ શકે કે જે આપણા ધાર્યા પ્રમાણે ફેંકી શકાય અને કાબૂમાં રાખી શકાય? અને ઘણી જહેમતને અંતે મેં તેમાં સફળતા મેળવી છે. હવે તમને તે બતાવું.' આટલું કહેતાં તે ઝૂંપડા તરફ ગયો. સ્ટેરીચ અજબ થતો તેની પાછળપાછળ ચાલ્યો.

એ ઝૂંપડાને બારી એક જ હતી. બારણાની ડાબી બાજુ પર એક મેજ, એક ખુરશી ને એક નકામા કાગળની ટોપલી અરધી બળેલી રાખથી ભરેલી પડી હતી. જમણી બાજુ એ બારી પાસે ભીંતને અડીને જૂની ઢબના મૅજિક લૅન્ટર્ન જેવું યંત્ર-ખોખું ગોઠવેલું હતું. તેની નજીક ભીંતના એક ખૂંટા પર પાંજરૂં ભરવેલું હતું તેમાં નાના ગાયાના-પિગ (મોટા ઉંદર જેવડાં ધોળાં ભૂંડની જાત) હતાં. ભીંત પર એક પ્રકારનો ભૂખરા રંગનો લેપ મારેલો હતો, જે બરોબર બહારના પતરાના પડદાને મળતો હતો.

કેલ સીધો પેલા યંત્ર પાસે ગયો. એણે કંઇ બોલ્યા વગર એક ગાયાના-પિગને પાંજરામાંથી બહાર કાઢ્યું અને થોડા લીલા ઘાસની નાની પૂળી સાથે તેને મેજ ઉપર મૂક્યું. એ ત્યાં જરા હરતુંફરતું બેઠું તે દરમિયાન તે યંત્ર પાસે ગયો અને તેનું કાચવાળું ભૂંગળું બરોબર ગોઠવ્યું. પછી બારી પાસે જરા ઊંચે ધાતુની એક ચાંપ હતી તે કેલે કટ કરતી નીચે પાડી. એક જ ક્ષણમાં ગાયાના-પિગ હાલતું બંધ થયું અને અમળાયું. બે સેકંડમાં તો માંસ બળવાની વાસ આવી.

સ્ટેરીચ તો આભો બની મોં ફાડી જોઈ રહ્યો! તે આગળ આવી ગાયાના-પિગને તપાસવા જતો હતો, તેવામાં કેલની મોટી બૂમે તેને થંભાવી દીધો: 'સબૂર! મરવું છે શું?' એમ કહી કેલે ચાંપ ઉપર કરી દીધી. 'હવે વાંધો નથી; પૂરી સલામતી છે. જોઈ લો.'

સ્ટેરીચે ગાયાના-પિગ ઊંચકી લીધું. તે ખલાસ થઇ ગયું હતું. અલબત્ત, એક સ્થળે વાળ જરા દાઝી ગયા હતા. તેના વિચારો વાંચતો હોય એમ કેલ બોલી ઊઠયો: 'મારા યંત્રની તાકાતના પ્રમાણમાં આ પ્રયોગ તો તદ્દન નાચીઝ છે. તમે જરા વહેલા આવી ગયા.

મેં એક ઘોડો ખરીદી[illegible]ાની ગોઠવણ કરી છે અને તેનાથી ખરેખરો ખ્યાલ આવી શકશે.'

'ખરો ખ્યાલ, એટલે?' સ્ટેરીચ જરા ધ્રુજરી સાથે બોલ્યો: 'તમારાં આ કિરણો દ્વારા શું શું કરી શકવાનો તમારો દાવો છે?'

'દાવો? દાવો એવો છે કે પંદર વીસ માઇલની હદમાં કોઈ પણ માણસને તે ત્રણ સેકંડમાં ખતમ કરી શકશે. પહેલી સેકંડે સંપૂર્ણ જડતા અને બીજી બે સેકંડમાં નિશ્ચિત મૃત્યુ! આ જે ભૂખરા રંગનો લેપ તમે બહારની દીવાલો પર જુઓ છો તે કેલોનાઈટ છે. એ એક જ પદાર્થ કેલિટિક કિરણથી બચાવ આપી શકે એમ છે. આ યંત્ર-પેટીને પણ તે જ લગાડેલો છે. કેલોનાઈટ ન હોય તો કિરણ નાખી શકાય જ નહિ, કારણ કે તે ઉત્પન્ન થતાં જ યંત્રને સાફ કરી નાખે. તમારાં વાયરલેસ આંદોલનોને જેમ કોઇ રૂકાવટ નથી, તેમ મારાં કિરણો ક્યાંય પણ અટકશે નહિ. સિવાય કે જ્યાં કેલોનાઇટ હોય. આથી ઝૂંપડાને પણ તેનો લેપ આપ્યો છે. જો એમ ના કર્યું હોત તો બેત્રણ માઇલના વિસ્તારમાં કોઇ ને કોઇ બાપડા ગામડિયાના ભોગ મળી જાત.

સ્ટેરીચે ઊંચો શ્વાસ નીચો મૂકી જરા જીભ ફેરવી પોતાના હોઠ ભિંજાવ્યા: 'પણ આ ગાયાના-પિગ વળ કેમ ખાઈ ગયું?'

'કિરણની ગરમીની અતિશયતાથી એમ થાય જ. પણ હવે પાણીના જથ્થામાંથી પસાર કરી તેને ઠંડાં પાડી શકીશ એવી ખાત્રી છે. એ પ્રયોગ પૂરો થયા પછી મારા હાથમાં એક એવું અદૃશ્ય કિરણ હશે કે જે ચોક્કસ જગ્યા પર નાખી શકાય અથવા પ્રસારી શકાય.'

'પ્રસારી શકાય એટલે શું?'

'એટલે તેને ફાવે તેટલા વિસ્તાર ઉપર નાખી શકાય;—જે રીતે તમે મોટરનું લાઈટ વધુઘટુ કરો છો તેમ. દસ હજાર ફીટની ઊંચાઈ ઉપરથી એક એરોપ્લેન આખા શહેર ઉપર કેલિટિક કિરણો પ્રસારી શકે અને ત્રણ સેકંડમાં એક માઈલના વિસ્તારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીનો નાશ કરી શકે!'

'પણ—' સ્ટેરીચે બેપરવાઇ રાખી પૂછ્યું: 'જો એ બધાને કેલોનાઈટનું રક્ષણ મળ્યું હોય તો?'

'હાં બરોબર; જેઓ કિરણનો ગુપ્ત પ્રયોગ ખરીદશે તેઓને કેલોનાઈટનો પ્રયોગ ખરીદ્યા વિના ચાલવાનું નથી.'

'તમે આ શોધો વેચવાને મારી સરકાર પાસે કેમ માગણી કરી?'

'કારણ કે બ્રિટિશરો સહારનું ધ્યેય નથી રાખતા. તેઓ મારી શોધ ખરીદશે તો યે તેઓ એને હમેશ માટે ગુપ્ત રાખશે. સોળ સોળ વર્ષથી હું અહીં તપ કરી રહ્યો છું ને જગતના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત અને મહાન ગણાય એવી શોધ કરી છે તે શું નાખી દેવાની અને દફન કરવાની?'

સ્ટેરીચે પણ ડોકું હલાવ્યું. તેનામાં કલ્પનાશક્તિ નહોતી. પણ લંડન પારીસ જેવાં મોટાં શહેરો ક્ષણમાત્રમાં ભસ્મસાત્ થઇ શકે એવું તે જોઈ શક્યો અને તે દેખાવોથી તેનું મગજ ચક્કર ખાવા લાગ્યું.

'મારી સાથે કોઈ બાજી નહિ ચાલે; તેમ મને કોઈ બનાવી શકો એમ નથી.' કેલ કહેવા લાગ્યો: 'તમે તમારી સરકારને જઇને કહો કે કંઈ લખાણમાં નહિ મળે. હું જે કંઇ ટાંચણો કરું છું તે પણ તુરત બાળી દઉં છું. અને આ—' કહેતાં તેણે યંત્ર બતાવ્યું: 'કોઇપણ વિજ્ઞાનવેત્તા તેની ખૂબી કે કરામત સમજી શકે એમ નથી. તે બધું આ એક જ ઠેકાણે ભંડાર્યું છે.' આમ કહી તેણે પોતાના મગજ પર આંગળીઓ લગાડી. 'એટલે કોઈ બાબતમાં હું છેતરાઉં તેમ નથી. જો તમે શુક્રવારે ફરીવાર આવશો તો તમને જબ્બર પુરાવો આપીશ. એક મોટો ઘોડો ત્રણ સેકંડમાં જ—'

'જો ત્રણ સેકંડમાં એ ખતમ થાય તો મારી સરકાર તમારી શરતે તમારી શોધ જરૂર ખરીદશે.'

આટલી વાત કરી તેઓ ઝૂંપડાની બહાર નીકળ્યા અને સ્ટેરીચ લંડન તરફ વિદાય થઇ ગયો. માણસ પોતે જ પોતાનો વિનાશ કરશે એવી પ્રાચીન આગાહીમાં કંઇક સત્ય છે એવું ભાન આજે તેને પહેલી જ વાર થયું હતું. જાનવરોમાં પણ કંઈક સમજણની મર્યાદા રહી હતી, પરંતુ માનવીમાંથી તો તે સરી જતી દેખાઇ.

બીજે દિવસે સવારમાં કેલ થોડે દૂર આવેલા લિંગટાઇ ફાર્મ સુધી ચાલીને પહોંચી ગયો. ત્યાં વૃદ્ધ જોશુઆ હોડ પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષો પોતાના એકેએક માનીતા ખેતર અને વાડ તપાસતો ગાળી રહ્યો હતો અને માલિકીનો બાકીનો લ્હાવ માણી રહ્યો હતો.

કેલે તેને વાત કરી ત્યારે કહ્યું: 'હોવે, મારે એક ઘોડો વેચી નાખવો છે. મારો જૂનો ઘોડો જ્યૉર્જ જ. પણ હવે તમે તેની પાસેથી ભારે કામ લેવાની આશા ન જ રાખી શકો.' જરા ગંભીરાઇથી તેણે કહ્યું.

'તેની ફિકર ન કરો.'

હોડનો કરચલીઓવાળો પહોળો ચહેરો જરા નરમ થયો: 'તો ઠીક ભાઇ. જ્યૉર્જને અઢારમું વર્ષ ચાલે છે એટલે ઉમર તો થઈ ને? તેને કાઢવો તો મને ય ગમતો નથી; પણ શું કરું?' અને ચારેકોર હાથ ફેરવતો એ બોલ્યો: 'આ બધું લાકડું પાંખડું રાંખડું મારે કાઢી જ નાખવું છે. પછી મારો એક પોતરો લનન (લંડન)ની સામી બાજુએ રહે છે તેના ભેગો રહેવા જઈશ. ત્યાં જ્યૉર્જનું ઠેકાણું મળે એમ નથી.'

કેલની આંખો અધીરાઈથી ચકળવકળ બની: 'પણ ઘોડો ક્યાં?'

'જ્યૉર્જ!' હોડે હાંક મારી: 'અરે એ જ્યૉર્જ—'

ત્યાં તો પાસેના નાનકડા ટેકરાના ઢાળ પરથી પહોળી છાતીનો અડીખમ સત્તર હાથની કાયાવાળો ઘોડો હણહણ્યો. એનું પડછંદ મોઢું વચમાં સફેદ તિલકથી શોભતું હતું. તેના આખા કદમાં ગામઠી ઢાવ-કાઇ દેખાતી હતી. હળવી હણહણાટી કરતા આવી તેણે પોતાનું મખ-મલિયું મોઢું મોં હોડના મોટા ખીસા આગળ ઘુસાડયું અને રોજની ખાત્રીપૂર્વક સાકરનો એક ગાંગડો અંદરથી ઉપાડયો.

'એની કેટલી કિંમત ધારો છો?' કેલ તુરત વાત પર આવ્યો.

'કિંમતનું પૂછો તો ખરું કહું છું કે પૈસાની હું પરવા કરતો નથી. જ્યૉર્જ જુવાન ઘોડાના જેટલું કામ આપી શકતો નથી, એટલે હું તો તેને કોઇક લાયક જગ્યા પર રાખવા ધારું છું; અને તેની ખાત્રી મળે તો પાંચ પાઉન્ડ હું ઠીક ગણીશ.'

કેલે માથું હલાવી મંજૂરી આપી: 'તેને જરા યે કામ કરવું નહિ પડે.' કહેતાકને પાંચ પાઉન્ડની નોટ તેણે કાઢી આપી. હોડે તે હાથમાં લઈ જ્યૉર્જ સામે જોયું અને તેનું મોઢું પ્રેમપૂર્વક પંપાળ્યું ને પછી પોતે પીઠ ફેરવી ઊભો. તેનું પોતાનું ડોકું ખેદથી નમી પડયું હતું. 'જરા રહો, હું તેનું ચોકઠું અને મોવડ લાવી આપું છું.' એટલું બોલતાં તેનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો.

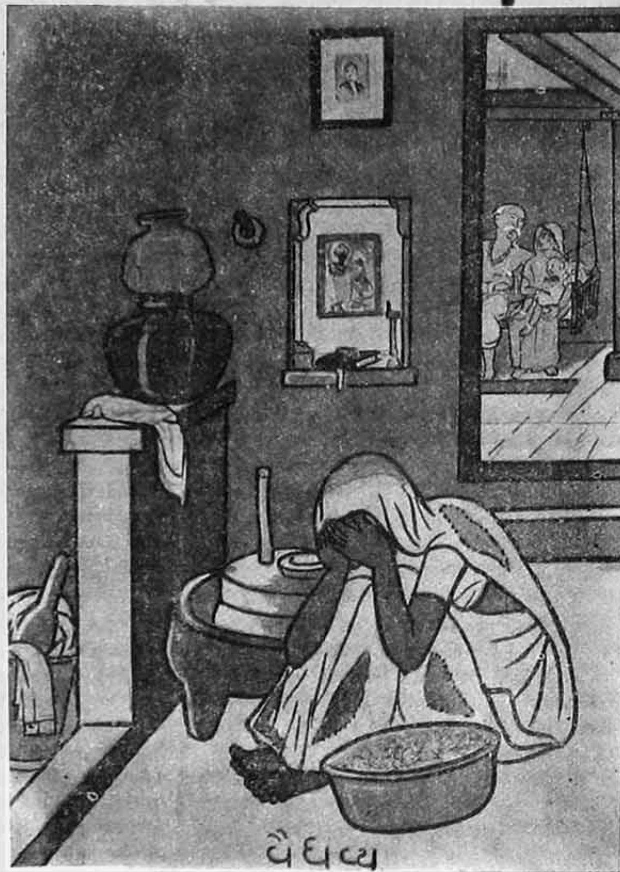
એક કલાક બાદ જ્યૉર્જ કેલના ઘરની પાછળના ખેતરમાં ચરતો થઈ ગયો. કેલ ઝૂંપડામાં ગયો અને મારી ઉઘાડી હાથમાં લીલાં ગાજરની એક નાની પૂળી રાખી નવા જ્યૉર્જને હાંક મારી. તુરત જ્યૉર્જ ઝૂકતી ચાલે આવી પહોંચ્યો અને તેના હાથમાંનું ગાજર લઈ સંતોષથી ચાવતો ઊભો. એટલું પૂરું થયું એટલે બીજું વધારે મેળવવા તેણે મોઢું ઊંચું કર્યું અને તેની સમજદાર આંખો આતુરતાથી ઊંચાઈ રહી. કેલે તેને બીજું ગાજર આપ્યું અને ટાપલી પાંછી લટ-

કાવી દીધી. આવતા શુક્રવારે તેને પેલા પડદાની વચ્ચોવચ્ચ લાવી થોડાં ગાજર ચાવતો કરી દેવાશે અને કેલિટિક કિરણ તુરત તેને શરણશરણ કરી દેશે એમ તે વિચારી રહ્યો.

પછીના અડતાલીસ કલાકમાં કેલ થોડામાં થોડી ઊંઘ લઈ શક્યો હતો. તે કિરણમાંથી ગરમી બાદ કરી નાખનારી કોઇ રીત વિષે વિચાર કરી રહ્યો હતો. ગુરુવારે બપોરે તેણે પાંજરામાંથી ગાયાના-પિગને કાઢી ટેબલ ઉપર મૂક્યું. બહાર ઝૂંપડાની પાસે જ જ્યૉર્જ બેપરવાઇથી ચરતો હતો. કેલ પોતાના યંત્ર પાસે ગયો, તેને ગોઠવી કિરણ સાંધ્યું અને ચાંપ ખેંચી તે જ ક્ષણે ગાયાના-પિગ ખેંચાઇ તંગ બની ગયું. પણ કેલની ગણત્રી પ્રમાણે ૨૯ સેકંડ થઇ ત્યારે જ તેમાંથી બળવાની વાસ નીકળી.

ચાંપ ઠેકાણે કરી પાછો તે મેજ ઉપર જઈ બેઠો. તેને વધુ ગણત્રી કરવાની જરૂર લાગી.

એવામાં બહાર ધબકાર થયો. કેલે તેની કંઈ દરકાર કરી નહિ. એ તો જ્યૉર્જ ચરતાંચરતાં ઝૂંપડાની નજીક આવી પગ ભટકાવતો હતો. ફરી અવાજ થયો, જાણે કોઇ ધીમો ઘસારો કરતું હોય તેમ. કેલે વખતસર નજર કરી તો જ્યૉર્જ ખુલ્લી બારીમાંથી ડોક તાણી રહ્યો હતો અને ચાંપની બાજુમા થોડેક દૂર લટકતી ગાજરની ટોપલી તરફ આંખી રહ્યો હતો. કેલે આ વખતે એક ભૂલ કરી. તેણે તુરત ઊભા થઈ બાજુ ખસી જવું જોઇતું હતું ને પછી જ્યૉર્જને હાંક મારવી હતી. તેને બદલે તેણે પહેલો જ હોકારો કર્યો. ચમકેલા જ્યૉર્જે એકદમ તેનું માથું ઊંચું કરી પાછું ખેંચ્યું. એ વખતે તેના મોવડનો પટ્ટો ચાંપના ટોચકામાં ભરાયો અને કટ અવાજ સાથે ચાંપ પડી !

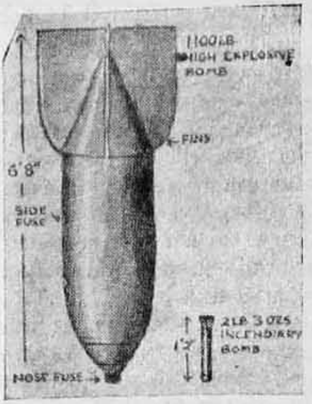
સંસારદર્શન ચિત્રાવલિ . . . . . . (૪) વૈધવ્યની વિડંબના

એક વખત ઘરમાં વસ્ત્રશૃંગારને ગીતહાસ્યની ફોરમ ફોરતી સ્ત્રીનો ભર્તા જતાં તેની પાસેથી ગૃહનો, ધનનો, માનનો કે સામાન્ય સુખસગવડનો પણ અધિકાર છીનવી લેનાર સમાજ કેવો ન્યાય તોળે છે? રાધાકૃષ્ણનાં મંદિરો ગાજતાં હોય ત્યાં આ વિધવા શૂન્ય મુખે નિશ્વાસ નાખતી રહે. ધોળી મૂછોવાળા સસરા અને સાસુ નવાંનવાં બાળકો રમાડતાં હોય ત્યાં આ વિધવા પાસેના જ ખંડમાં મૃત પતિનું સ્મરણ કરતી નિસાસા નાખે. એને સમાજ સાથે કંઇ વ્યવહાર રહ્યો હોય તો તે માત્ર તેને શિરે રહેલી દળવા, ભરડવા ધોવા વગેરેની સમાજની ઊઠવેઠ જ. ઉપરાંત અમંગળ પાત્ર બની ઘરનાં આબાલવૃદ્ધનું આંગળીચીંધ્યું બની રહેવું. વિદ્યા, જ્ઞાન, ઉદ્યોગ, કર્તવ્ય, સ્વાવલંબન, સ્વનિર્ણય તેના માટે હોઇ શકે નહિ એવું કહેનારો સમાજ આજે ધર્મના ધ્વજગરા ઉડાવી રહ્યો છે.

કેલ તો કિરણના માર્ગમાં જ ખંડાયો હતો. બૂમ પાડવાની પણ તેને વેળ ગળી નહિ. કટ થતાં ને એક સેકંડમાં તેનું શરીર ખેંચાયું તેની આંખોમાં માત્ર ચેતન હતું, પણ તેમાં ત્રાસનો ભભૂકો હતો. એક ખુરશી ગબડે એમ તે ઢળી પડ્યો ચાંપમાં ભરાએલો જ્યૉર્જના મોવડનો પટ્ટો તરત નીકળી ગયો અને તે ધીરેધીરે ઝૂંપડામાંથી છૂટો થઇ ચરવા લાગ્યો.

તુરત મેજનું લાકડું સળગ્યું, ધુમાડો બારીમાંથી ગોટવાતો બહાર પડ્યો. થોડી વારે જ્વાળાની સર્પરેખા આકાશે ચડી. કેલ અને તેની શોધની તેમાં શી ગણત્રી? જ્યૉર્જ મનપસંદ રીતે ફરતો આગળ ચાલ્યો અને શાંતિથી ચર્યા કર્યું. તેના લાંબા નમ્ર મોં ઉપર એક અજાણ સમજણ પ્રકટી હતી.

(Tit-Bitsમાંની Dudley Hoysની વાર્તા તથા તેના ચિત્ર પરથી)

બૉમ્બ અને તેનાથી બચવાના ઉપાય

કેશવલાલ કાશીરામ જાની બી.એ., એસ. ટી. સી.

ચિ. ૧૧૦૦ રતલ વજનનો ભીષણ હાઈ ઍક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ, જે મહા ધરતીકંપની માફક પડી હજાર બારસો ફૂટના ઘેરાવામાં ભયંકર હોનારત ફેલાવે છે; તેને પડખે સવાબે રતલનો આગિયો બૉમ્બ, જે છાપરાને પણ પીગાળી આગ લગાડે છે.

યુદ્ધસ્ય કથા રમ્યા એ ઉક્તિ ભૂતકાળમાં કદાચ સાચી હશે; કારણકે તે વખતે સામાન્ય પ્રજાજન યુદ્ધથી દૂર રહી શકતો. પણ આજે તો એવું એકે સ્થાન નથી કે એવી એકે વ્યક્તિ નથી જેને યુદ્ધની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અસર ન થતી હોય. આવે વખતે યુદ્ધની કથા રમ્ય લાગવાનો સંભવ ઓછો છે. અત્યાર સુધી સદ્‌ભાગ્યે આપણે યુદ્ધના મોરચાથી સારીરીતે દૂર હતા, પણ જાપાને યુદ્ધ જાહેર કર્યા પછી યુદ્ધક્ષેત્ર આપણી વધુ ને વધુ નજીક આવતું જાય છે. વળી હાલનાં વિમાનો એકવાર પેટ્રોલ ભરીને બેઅઢી હજાર માઈલનો પ્રવાસ કરી શકે છે. એટલે સાતસો આઠસો માઈલ દૂરથી વિમાનો આવી બેત્રણ કલાક હિંદુસ્તાન પર ચક્કર મારી, બૉમ્બ ફેંકી, પાછાં સહેલાઈથી પોતાને સ્થાને જતાં રહી શકે છે.

આ સિવાય અધિક મહત્ત્વની બાબત એ છે કે હવે વિમાનવાહક જહાજ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આવું એકાદ જહાજ બંગાળના ઉપસાગરમાં અથવા તો અરબી સમુદ્રમાં આવે, તો તેની પરનાં પુષ્કળ વિમાનો આપણા દેશ પર કલાકોના કલાકો મોકલી શકે. આવે વખતે તેમનો સામનો કરવા માટે, આપણી પાસે, ઇંગ્લંડ જેવાં ફાઈટર વિમાનો કે વિમાનવિધ્વંસક તોપો એવું કંઈ નથી! સરકારના કાર્યક્રમ પ્રમાણે આવતા વર્ષ (૧૯૪૨) આખર સુધીમાં આશરે ૩૬ વિમાનો તૈયાર થવાનાં છે! આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી, જે વખતે આપણા પર સંકટ આવી પડશે ત્યારે સરકાર આપણો બચાવ કરશે એમ કહીને, અથવા તો જે થવાનું હશે તે થશે એમ કહીને, નિરાશ બની બેસી રહેવું એ યોગ્ય નથી. આગામી સંકટના નિવારણ માટે અત્યારથી જ કંઈક પ્રતિબંધક ઉપાય યોજવા જોઇએ. અને એ હેતુથી જ નીચેની માહિતી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

બૉમ્બમારાથી યોગ્ય રક્ષણ થાય તે માટે હવેથી મકાન કેવાં બાંધવાં, અત્યારનાં મકાનોમાં કયાં કેવો ફેરફાર કરવો, અથવા ઘર બહાર કૉમ્પાઉન્ડમાં આશ્રયસ્થાન (શેલ્ટર્સ) કેમ બાંધવાં એ સ્પષ્ટ સમજવાને માટે બૉમ્બ કેવા હોય છે અને તે કેવી રીતે નુકસાન કરે છે એ પ્રથમ સમજવું જરૂરનું છે. એટલે પહેલાં તે વિષે થોડી ચર્ચા કરીશું.

બૉમ્બના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે—(૧) પ્રસ્ફોટક (High Explosive), (૨) પ્રજ્વલક અથવા આગ લગાડનારા (Incendiary), અને (૩) વિષગર્ભ અથવા ઝેરી (Poison Gas).

પ્રસ્ફોટક (High Explosive) બૉમ્બના વળી ચાર પ્રકાર છે: (अ) જાડા કવચના (Heavy Case); (ब) મધ્યમ કવચના (Medium case); (क) હલકા કવચના (Light case); (ड) કણી ઉડાડનારા (Antipersonel અથવા Fragmentation.)

આ ચાર પ્રકાર પૈકી જાડા કવચના બૉમ્બમાં સ્ફોટક દ્રવ્ય બહુ ઝાઝું હોતું નથી. પરંતુ અત્યંત જાડા પોલાદી અથવા લોહયુક્ત કૉન્ક્રીટના કવચમાં પણ માર્ગ કરીને અંદર ઘૂસી જાય એવી તેની રચના હોય છે. માટે જ હેવી કેસ બૉમ્બનો ઉપયોગ મોટીમોટી ગોદીઓ, દારૂગોળાનાં કારખાનાં, પેટ્રોલની ટાંકીઓ, વખારો, વિમાનગૃહો વગેરે ઉપર થાય છે. શહેરમાં નાગરિકો પર તે ફેંકવામાં આવતા નથી; કારણકે તે દળદાર કવચને ભેદીને અંદર જઈ શકે છે, પણ વિશાળ ક્ષેત્ર પર પ્રસરી શકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ભયંકર ગણી શકાય. જરૂર પૂરતું કાણું પાડી, અંદર ઘૂસી, પ્રચંડ સ્ફોટ કરીને આજુબાજુ દૂર સુધી કણીઓ ફેંકી તે નુકસાન કરે છે.

હાઈ એક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ ૫૦ પૌંડથી માંડીને ૨૦૦૦ પૌંડ સુધીના વજનના હોય છે. કોઈકોઈ વાર ૩૯૬૦ પૌંડ વજનના બૉમ્બ પણ વપરાય છે. નીચેનો ભાગ અણીદાર હોવાથી હવાનો પ્રતિકાર ઓછો થાય છે, અને પડ્યા પછી તરત જ તે કાણું પાડી અંદર ઘૂસી શકે છે.

બહુ ઊંચાઇએથી ફેંકેલા બૉમ્બ જમીન પર આવતાં બહુ જ ગતિ પકડે છે. કારણકે પૃથ્વી પર પડતા પદાર્થની ગતિ દર સેકંડે વધતી જાય છે. પહેલી સેકંડને અંતે તેનો વેગ દર સેકંડે ૩૨ ફૂટ, બીજી સેકંડને અંતે ૬૪ ફૂટ, ત્રીજી સેકંડને અંતે ૯૬ ફૂટ વગેરે. આ નિયમાનુસાર ૧૨૦૦૦ ફૂટ ઊંચેથી પડનાર બૉમ્બ જમીન પર આવતાં કલાકના ૭૦૦ માઈલનો વેગ પકડે છે!

સામાન્ય જનતા પર ફેંકવામાં આવતા મીડિયમ કેસ બૉમ્બ ૧૫૦ કે ૨૦૦ પૌંડથી વધુ વજનના હોતા નથી; કારણકે આવા બૉમ્બ બહુ જ કિંમતી હોય છે, અને નિરપરાધી માણસોનો ફક્ત સંહાર કરવા સિવાય બીજો કોઈ હેતુ સાધવાનો ન હોવાથી મોટા બૉમ્બ ફેંકવા પરવડતા નથી. ૧૦૦ થી ૨૦૦ પૌંડ સુધીનો બૉમ્બ પણ ઘર પર પડે તો ઘણું જ નુકસાન કરે છે. છાપરૂં ભેદીને બે ત્રણ માળમાં કાણાં પાડી તે નીચે આવી ફૂટે છે ત્યારે આખું યે મકાન જમીનદોસ્ત કરી મૂકે છે. અને ઘર પર બરાબર પડવાને બદલે આસપાસ ક્યાંક પડીને ફૂટતાં તેની કણીઓ આજુબાજુ ફેલાવાથી પણ જાનમાલની વધુ ખુવારી થાય છે એવો સાર્વત્રિક અનુભવ છે.

આવા બૉમ્બ જે ઠેકાણે પડે છે તેની આજુબાજુ પચાસ

પચાસ ફૂટ સુધીમાં જે જે મકાનો હોય તેને તે નુકસાન પહોંચાડે છે. પણ આવા બૉમ્બથી બચવા માટે મકાન અને આશ્રયસ્થાનની યોજના કરવી એ બહુ મુશ્કેલ કે ખરચાળ કામ નથી.

હાઇ એક્સ્પ્લોઝિવ બૉમ્બ પડે ત્યારે તેની આટલી અસર થાય છે.

(૧) બૉમ્બ પડે તે જગ્યાએ મોટો ખાડો પડે છે; (૨) વીજળીના જેવો કડાકો થાય છે; (૩) ઘરનાં છાપરાં ઊડી જાય છે અને બારીબારણાંના કાચના કકડા દૂરદૂર ફેંકાઇ જાય છે; (૪) દીવાલો પણ તૂટી પડવાનો સંભવ રહે છે; (૫) બૉમ્બમાંના ટુકડા અને જમીનમાંના પથ્થર તથા માટીના ટુકડા હજાર-બારસો ફૂટ સુધીના વિસ્તારમાં જોરથી ફેંકાય છે, અને એ ટુકડાઓ ઘરની દીવાલો, બારીબારણાં અને છાપરાંમાં કાણાં પાડી ઘૂસી જાય છે; પરિણામે એટલા વિસ્તારમાંનાં માણસો જખમી થવાનો સંભવ રહે છે; (૬) બૉમ્બ પડવાની જગ્યાની આસપાસ ધરતીકંપ જેવી સ્થિતિ થાય છે, અને જમીનની નીચે ડ્રેનેજ, પાણી, ગૅસ વગેરે માટે નળ હોય છે તે ફૂટી જઇ બધે પાણી જ પાણી થઇ રહે છે. કેટલીક વાર ગૅસનો પણ બૉમ્બના જેવો જ ભડાકો થઈ વધુ નુકસાન કરે છે. વીજળીના તાર તૂટી જવાથી કેટલીક વાર 'શૉર્ટ સર્કિટ' થઇ આગ લાગે છે.

આવા પ્રકારના (ખાસ કરીને ड પ્રકારના) બૉમ્બ બજાર, યાત્રા, મેળા વગેરેને સ્થાને એકત્ર થએલાં ટોળાં પર પડે તો કેટલું નુકસાન થાય તેની કલ્પના આવી શકશે. બૉમ્બની કણીઓ બંદૂકની ગોળી કરતાં બમણા વેગથી ઊછળતી હોવાથી હજાર-બારસો ફૂટના વિસ્તારમાંનાં બધાં માણસો અને જનાવરોને પૂરેપૂરો ભય રહે છે.

કેટલાક બૉમ્બ 'ટાઈમ બૉમ્બ' અથવા 'ડિલેઇડ ઍક્શન બૉમ્બ' હોય છે. આવા બૉમ્બ પડે કે તરત જ ફૂટતા નથી, પણ પડતાંની સાથે જ તેમાંનાં યંત્ર ચાલુ થાય છે, અને પૂર્વયોજના પ્રમાણે તે યંત્રના અમુક ફેરા થયા પછી જ બૉમ્બ ફૂટે છે.

હવે આગ લગાડનારા (Incendiary) બૉમ્બનો વિચાર કરીએ. આ જાતના બૉમ્બ બે પૌંડથી માંડીને આઠ પૌંડ સુધીના વજનના હોય છે. સામાન્ય વિમાનમાં તે બે હજારની સંખ્યા સુધી લઈ જઈ શકાય છે. આવા બૉમ્બનું ખર્ચ પણ બહુ થોડું આવે છે; પણ બહુ જાડી સપાટીને ભેદી તે અંદર જઈ શકતા નથી.

એક કિલો (૨$\frac{2}{7}$ રતલ) વજનના પ્રજ્વલક બૉમ્બની લંબાઈ નવ ઇંચ અને વ્યાસ બે ઇંચ હોય છે. બૉમ્બ બરાબર સીધો પડે તેટલા માટે તેને પાંચછ ઇંચ લાંબી પૂંછડી લગાડેલી હોય છે. પડ્યા પછી એકાદ બે મિનિટે તે એવી પ્રચંડ ગરમી ગ્રહણ કરે છે કે તેની પાસે જવું પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. શરૂઆતની ૪૦–૫૦ સેકંડમાં જ તેની ઉષ્ણતા બેથી અઢી હજાર સેન્ટીગ્રેડ ડિગ્રી સુધી વધી જાય છે. આઠસો સેન્ટીગ્રેડ ડિગ્રીએ લોખંડ લાલ બની ઓગળવા માંડે છે; આ ઉપરથી એ બૉમ્બની ઉષ્ણતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. આટલી બધી ગરમીથી ઘર પરનાં પતરાં સુદ્ધાં ઓગળી જઇ તેમાંથી બૉમ્બ અંદર પડે છે. ૪૦-૫૦ સેકંડ પ્રખર આગ બળવાને પરિણામે તેમાંની મૅગ્નેશિયમની નળી સળગે છે અને તે દસપંદર મિનિટ સુધી તેરસો ડિગ્રી ગરમીથી એકધારી બળ્યા કરે છે. આ દરમ્યાનમાં લાકડકામ તો શું, પણ સાધારણ રીતે ન સળગે એવા પદાર્થો પણ સળગી ઊઠે છે!

અંદર ફક્ત મૅગ્નેશિયમ જ હોય તો તો તેના પર એકાદ બે ટોપલા રેતી કે માટી નાખી દેવાથી તે બુઝાઇ જાય છે. પણ અંદર થર્માઇટ હોય તો રેતી કે માટીની કંઈ અસર થતી નથી; કારણ થર્માઇટની સાથે અંદર ઑક્સિજન પણ મૂકેલો હોય છે, એટલે રેતીની અંદર સુદ્ધાં તે બળ્યા કરે છે. મૅગ્નેશિયમના બૉમ્બ પર પાણી નાખવાથી ઊલટું જ પરિણામ આવે છે; કારણ કે પાણીમાંના ઑક્સિજન અને હાઇડ્રોજન છૂટા પડી, ઑક્સિજનની પૂરવણીથી બૉમ્બની આગ વધુ પ્રખર બને છે. હાઇડ્રોજન પણ જ્વાલાગ્રાહી વાયુ હોવાથી સળગી ઊઠે છે. વળી એકદમ ઠંડું પાણી પડવાથી મૅગ્નેશિયમના ઝીણાઝીણા ટુકડા થઈ પાણી નાખનારના શરીરમાં ઘૂસી જવાનો સંભવ રહે છે. આવે વખતે બૉમ્બ પર સતત પાણી પડ્યા કરે તેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવાથી, બૉમ્બને પાણીનો ઑક્સિજન મળ્યા કરે છે અને બૉમ્બ થોડા વખતમાં બળીને ખલાસ થઇ જાય છે. વળી આજુબાજુ લાકડકામ વગેરે હોય તેને કંઈ નુકસાન થતું નથી. આવી જ રીતે થર્માઇટના બૉમ્બની પણ પ્રખરતા ઓછી કરી શકાય છે.

કેટલાક બૉમ્બમાં ફૉસ્ફરસ હોય છે. આવા બૉમ્બ પર પાણી નાખતાં તે પહેલાં તો બુઝાઇ જાય છે; પણ ઉપરનું પાણી સુકાઇને ઊડી જતાં તે પાછો આપોઆપ સળગી ઊઠે છે. માટે બૉમ્બને ફક્ત બુઝાવી દઇને જ સંતોષ ન માનતાં તેને ઊંચકી ખુલ્લી જગ્યામાં ફગાવી દેવો જોઇએ. આ બૉમ્બ રેતી કે માટીમાંથી બહાર કાઢતી વખતે પણ તેના પર સતત પાણીની ધાર કરી રાખવી જોઇએ, નહિ તો તેને હવા લાગતાં જ તે સળગી ઊઠે છે અને કાઢનાર માણસને ઇજા કરે છે.

પ્રજ્વલક બૉમ્બનો ભડાકો થતો ન હોવાથી તે પડે કે તરત આપણને ખબર ન પડે એ સ્વાભાવિક છે. ઘણી વાર ખબર પડે તો સંરક્ષક ઉપાય યોજવા મુશ્કેલ બને છે.

સૌથી પહેલાં એચ. ઇ. (હાઈ એક્સ્પ્લૉઝિવ) બૉમ્બ નાખી માણસોને ગભરાવી મૂકવામાં આવે છે અને તેઓ ભોંયરાંમાં કે આશ્રયસ્થાનમાં દોડીને જતાં રહે પછી પ્રજ્વલક બૉમ્બનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે; આથી ચારે બાજુએથી એવી આગ લાગે છે કે ફાયરબ્રિગેડના માણસો પણ તેને કાબૂમાં લઇ શકતાં નથી.

એચ. ઇ. અને પ્રજ્વલક આ બંને બૉમ્બના મિશ્રણથી 'મોલોટોવ બ્રેડબાસ્કેટ' નામની યોજના કરેલી હોય છે તે તો વળી ઘણી જ ભયંકર હોય છે. એક મોટા બૉમ્બની અંદર સેંકડો નાના નાના પ્રજ્વલક બૉમ્બ મૂકવામાં આવે છે. મોટો બૉમ્બ હજારેક ફૂટની ઊંચાઇએ ફૂટે છે અને તેના જોરથી અંદરના પ્રજ્વલક બૉમ્બ તોપના ગોળાની માફક આમતેમ ફેંકાય છે. આવા બૉમ્બ છાપરાંમાં સહેલાઇથી કાણાં પાડી અંદર ઘૂસી જાય છે.

મકાન ઉપર કૉંક્રીટની પાંચ છ ઇંચ જાડી અગાશી અને તે પર આશરે છ ઇંચ જાડો રેતીનો થર હોય તો પ્રજ્વલક બૉમ્બથી પૂર્ણ પણે બચાવ થઇ શકે છે.

ત્રીજા પ્રકારના ઝેરી બૉમ્બમાં મુખ્ય બે જાત છે. એકમાં અસ્થિર (Non-persistent) ગૅસ વાપરવામાં આવે છે અને બીજામાં ટકાઉ (persistent) વાપરે છે. બૉમ્બનું વજન ૨૦થી ૬૦૦ પૌંડ સુધીનું હોય છે, પણ સામાન્ય રીતે ૨૫૦ પૌંડના બૉમ્બ વપરાય છે. તેમાં અમુક વજનનો ઝેરી વાયુ નાખવામાં આવે છે.

અસ્થિર વાયુ ઘણી જાતના છે. દાખલા તરીકે ક્લોરિન, ફૉસ્જિન વગેરે. બૉમ્બ કોઇ પણ સપાટી સાથે અથડાતાં ફૂટે છે ને ઝેરી ગૅસ બહાર નીકળી પ્રસરે છે. 'ટીઅર ગૅસ' એ આ પૈકી એક છે. તેનાથી આંખો બળે છે, ચેન પડતું નથી, અશ્રુસ્રાવ થાય છે અને તેટલા પૂરતું જોઇ શકાતું નથી. બીજા એક પ્રકારના વાયુથી નાકમાં અને ગળામાં બળતરા થાય છે, પણ થોડી વાર શુદ્ધ હવા મળે એટલે સારું થઈ જાય છે. બીજા એક પ્રકારથી શ્વાસનળી અને ફેફસાં પર અનિષ્ટ અસર થાય છે અને કોઈ વાર મૃત્યુ પણ થાય છે. અસ્થિર વાયુ થોડી વાર હવામાં રહીને ઊડી જાય છે. (અનુસંધાન આગળ પાન ૨૦મે)

કાઠિયાવાડના એક ગામડામાં ગાળેલા બીનજવાબદાર બાળપણનાં રમૂજી સ્મરણોનો બીજો પ્રસંગ

બેવડી દક્ષિણા

આથમતો પહોર હતો. દિ આખો સીમમાં ચરેલાં ઢોર આનંદમાં ઘેર પાછાં ફરતાં હતાં. પાંચેક વાગવાનો સમય થયો, ને નિશાળના ઘંટનો રણકાર સંભળાયો. વર્ગમાંથી ગડગડતી દોટ મૂકતાં બાળકો શાળામાંથી બહાર નીકળવા માટે ધસારો કરવા લાગ્યાં. હજી તો ગુજરાતી નિશાળ અરધી પણ ખાલી નહિ થઈ હોય, એટલામાં અંગ્રેજી શાળાનો ઘંટ વાગ્યો.

ગામડાની અજડ વાણી વચ્ચે ભાંગ્યા-તૂટ્યા અંગ્રેજીનાં ગોખી રાખેલાં વાક્યોનો મુક્ત કંઠે ઉચ્ચાર કરતા જટિયાની, મેં અને ગદલે નિશાળની ઊંચી પેઢલી ઉપરથી બૂમ સાંભળી: 'એલા એઈ! તમે આલ્યા લીંબડા પાસે વેઈટ થાજો. આઈ ઍમ કમિંગ'.

ગુજરાતી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનું આ વાક્ય આશ્ચર્યથી સાંભળ્યું, એ બોલતાંબોલતાં જ ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતાં જટિયાને લાગ્યું કે પોતે કંઈક એથી પ્રતિભા પાડી શક્યો હતો !

હું, ગદલ, જટિયો અને નન્યો, અમારી આ ચંડાળ ચોકડીને બીજી અંગ્રેજીમાં પ્રવેશ કર્યાને હજી પંદર જ દિવસ થયા હતા. પહેલી અંગ્રેજીમાં આવીને ચાર એ બી સી ડી શીખ્યા પહેલાં જ અમારા શિક્ષકે વર્ગમાં કામચલાઉ બોલી શકાય એટલાં અંગ્રેજી વાક્યો ગોખાવી નંખાવ્યા હતાં. આ દસબાર અંગ્રેજી વાક્યોએ અમારી ભાષામાં ઘણો રૂઆબ આણ્યો હતો. ગુજરાતી તાલુકા સ્કૂલ પાસેથી પસાર થતી વેળા સીનિયર ટ્રેન થએલા શિક્ષકોને વર્ગો લેતા જોઈ, તેમને સંભળાવવા ખાતર પણ અવારનવાર એવાં વાક્યોનો ઉપયોગ અમે સામસામા કરી નાખતા, અને કેવોક વટ પડે છે તે ત્રાંસી નજરે જોઈ લેતા.

બંને નિશાળોમાંથી છૂટેલા વિદ્યાર્થીઓની ભીડ વચ્ચેથી જટિયો 'અરે, પ્લીઝ ગિવ મી વે' એમ અંગ્રેજીમાં શિષ્ટાચાર સહિત ધક્કા-મુક્કી કરતો ઝપાટાબંધ લીમડા પાસે આવી પહોંચ્યો. વચમાં હડ-ફેટમાં આવેલા કેટલાક નાના છોકરાઓની સ્લેટ અને બાળપોથીઓ તેણે ઉડાડી નાખી હશે તેની એને જરા યે પરવા નહોતી.

જટિયો જરા હાંફી ગયો હતો. પણ મારી બાજુમાં ગદલ સાથે નન્યાને પણ જોઇને તે વધુ આનંદમાં આવી ગયો. અને પછી આગળ પાછળ નજર ફેરવી બહુ અગત્યની વાત હોય એમ ધીમેથી બોલ્યો: 'કાલે ગામમાં ઘેરઘેર શુકલ કાંઈક કહેવા ફર્યો હતો, તને કાંઇ ખબર છે?' 'અમે નકારમાં ડોકાં ધુણાવી આતુરતાપૂર્વક આંખો વિકસાવી.

'આજ રાત્રે કલ્યાણપર અને લાખણકાથી કણબીની ચાળીસ ચાળીસ કન્યાઓ પરણીને જવાની છે, એટલે દક્ષિણા લેવા જવા માટે ત્યાંથી પટેલીઆઓએ કહેવડાવ્યું છે.' કોઇ શિકારને જોયા પછી જેવા શિકારી કૂતરાના કાન ચપળ બની જાય છે એવી રીતે મારા અને ગદલના કાન ચપળ બની ગયા.

'કેમ, જવું છે ને?' જટિયાએ જવાબ માગ્યો. 'અરે! એમાં વળી પૂછવાનું તે હોતું હશે? નિશાળમાં તો રોજ ભણવાનું છે જ ને? આવા પ્રસંગો કાંઈ રોજરોજ આવે છે? ચાલ; એલા ગદલા, તું જમીને મારે ત્યાં જલદી આવજે. અને જટિયા તું નન્યાને લઇને દી આથમ્યે ભરવાડિયે દરવાજે એભલવાળા હનુમાને પહોંચી જા. ત્યાં અમારી વાટ જોજે.'

સાંજ પડવા આવી હતી. થોડું થોડું મોંસૂઝણું જ હતું. ભીડભંજન મહાદેવના બાવાનો શંખધ્વનિ સંભળાતો હતો. ગામના સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણના છોકરાઓ ટોળાબંધ ભરવાડિયાદરવાજા તરફ ઝપાટા-બંધ ચાલ્યા જતા હતા. આછી આછી ચાંદની પ્રકાશવા માંડી હતી અને એના પ્રકાશમાં એભલિયા હનુમાનના ઓટલા ઉપર ઊભો રહીને જટિયો અમારી રાહ જોતો હતો.

કલ્યાણપર અને લાખણકા અમારા ગામથી બે ગાઈલ દૂર હતાં. એની સીમમાં લાળી કરતાં શિયાળના અવાજ શિયાળાની ઠંડી રાતમાં અમારા ગામમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા. ભરવાડિયે દરવાજે ઊભાં ઊભાં લાખણકાના પાદરમાં સળગતી તાપણીનો પ્રકાશ પણ ચોખ્ખો જોઈ શકાતો. ગામમાંથી દક્ષિણા લેવા જનારા લગભગ બધા જ નીકળી ચૂક્યા હતા. બાકી અમે ચાર જણા જ રહ્યા હતા.

રાત પડતી હતી અને વખત પણ થઈ ગયો હતો. અમે પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એવામાં કલ્યાણપર અને લાખણકાના પાદરમાં ભૂંગિયો વાગતો સંભળાયો ને સૌના કાન ચમક્યા. ચારે જણાએ ઝડપથી ચાલવા માંડ્યું. આછી ચાંદનીમાં રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. અને તેની બંને બાજુએથી તમરાનો અવાજ વાતાવરણ જમાવતો હતો. થોડેક જતાં બે રસ્તા ફંટાયા: એક કલ્યાણપરનો અને બીજો લાખણકાનો.

'બેમાંથી કયે ગામ જઈશું?' ગદલે પ્રશ્ન કર્યો.

'વધારે દક્ષિણા મળે ત્યાં જ તો.' જટિયો બોલી ઊઠ્યો.

બંને ગામમાં સરખી જ કન્યાઓ પરણતી હતી. કોણ કયાં વધારે દક્ષિણા આપશે તે કેમ નક્કી થાય? એ તો નસીબની જ વાત હતી. અંતે લાખણકાનો રસ્તો પકડ્યો. અરધોક ખેતરવા ચાલ્યા હોઈશું એટલામાં મેં ઊભે મોલ ચરતા એક ટારડા ઘોડા તરફ ગદલનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જટિયા અને નન્યાને કેડીએ જ ઊભા રાખીને અમે બંને ખેતરમાં પડ્યા. મેં ગળે વીંટેલું ફાળિયું ટારડાને ગળે બાંધ્યું અને ગદલે પાછળથી પૂંછડું આમળ્યું. માંડમાંડ ખેંચીને તેને

કેડી ઉપર લાવ્યા. જટિયો, નન્યો અને ગદલ ત્રણે જણા એકબીજાનો ખભો પકડીને ટારડા ઉપર બેસી ગયા. સૌથી આગળ ગદલ બેઠો. ટારડાને ગળે ફાળિયું બાંધ્યું હતું એની લગામ કરીને ગદલે મોઢેથી ડચકારા મારી હાંકવાની શરૂઆત કરી અને ત્રણે જણાએ પગની એડીઓ ઠોકવા માંડી. મેં પાછળથી પૂંછડું આમળવા માંડ્યું. ચારે જણાએ આવી રીતે તારોરો કર્યો ને ટારડું ભડક્યું ! પાછલા પગની લાત ખાતો માંડ હું બચી ગયો. ટારડું ખસ્યું એટલે ગદલ, જટિયો ને નન્યો ત્રણે ઊછળી પડ્યા ! ટારડું ગરમ થઈ નાસવા માંડ્યું, પણ ફાળિઆની લગામ ગદલના હાથમાં જોરથી પકડાઈ ગઈ તે કેમ છટકે ?

વિચાર એવો હતો કે ટારડા ઉપર બેસીને એકદમ લાખણકા પહોંચવું અને ત્યાંથી જો સારી દક્ષિણા ન મળે તો ટારડા ઉપર જ સવારી કરી ત્યાંથી કલ્યાણપર પહોંચવું ! પણ ટારડાએ તો હઠ પકડી હવે શું થાય ? એક વખત ગદલે અને મેં ટારડા ઉપર બેસી જોવા અખતરો કર્યો. ફરી પાછા બેઠા. આ વખતે તો એકબીજાને ચોંટી જ રહ્યા. ટારડું ગરમ થયું હતું એટલે બરાબર રંગમાં આવ્યું અને પાછળ બેઠેલા ગદલે ઝાળની કાપેલી લીલી સોટી ફટકારવા માંડી. સોટીના ચમકારથી રંગમાં આવેલા ટારડાએ હઠ છોડી દીધી અને ચાલ બદલી. જટિયો ને નન્યો આ વખતે પાછળ દોડતા આવતા વચ્ચેવચ્ચે પૂંછડું આમળતા હતા. ચારે જણા આનંદમાં આવી ગયા. હેરાન થયા પણ કામ સુધરી ગયું. વારાફરતી સવારી કરી થોડી વારમાં તો અમે લાખણકાની સીમમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાદરે ટારડાને એક ઝાડ નીચે છૂટું મૂકી અમે ગામમાં પેઠા. જોયું તો રામમંદિરે ગણ્યાગાંઠ્યા જ સાધુ ને બ્રાહ્મણો દક્ષિણા લેવા આવ્યા હતા. અમે ચારે જણા દરેક માંડવે ફરી વળ્યા, પણ વાતાવરણ જોતાં લાગ્યું કે અહીં રોકાવામાં કસ નહોતો. પરસ્પર મંત્રણા કરીને કલ્યાણપર જ જવું એમ ઠરાવ્યું. પણ હવે સમય નહોતો. બંને ઠેકાણેથી રખડીશું તો માર્યા જઈશું એમ વિચારી દોટ્યા સિવાય છૂટકો જ નહોતો.

ફરી પાછા પેલા ઝાડ પાસે આવ્યા. જોયું તો ટારડું પલાયન કરી ગયું હતું ! હવે શું થાય ? એક મિનીટ અંધારા ઝાડ નીચે ઊભા રહી અમે નિશ્ચય કરી લીધો. કલ્યાણપરની સીધી કેડી પડતી મૂકી અમે ખેતરમાં આડબીડ દોડવું શરૂ કર્યું અને એ ટૂંકે રસ્તે થઈને કલ્યાણપરના પાદરમાં ધારેલે વખતે જ પહોંચી ગયા.

અહીંનો દેખાવ ખૂબ ઉત્સાહપ્રેરક હતો. ગામ બહાર તળાવની પાળે સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોનાં ટોળાંએ અજબ જમાવટ કરી હતી. ચારે જણા એ ટોળાંમાં ભળી ગયા.

કાનના પડદા તોડી નાખે એવા ઢોલની દાંડીના ધ્રમકાર અને શરણાઇઓ તથા તૂરી સંભળાતી હતી. ભાંડ અને ભવાઇયાઓ 'ભલે ! બાપ, ભલે બાપ !'ના અવાજ કરતા હતા. રાત પણ ધીમે ધીમે જામતી હતી. જટિયાએ દોડતા આવીને ખબર આપ્યા કે બરાબર રાતના બાર વાગ્યે કન્યાઓને વિદાય કરશે. ત્યારે તો હજી ઘણી વાર ! બારના બે પણ વાગે ! અમે નાહકના દોડ્યા ! ટાઢ શીકોટા દેતી હતી. નાનાંનાનાં ધાવણાં છોકરાંઓને લઇને એની માવડી દક્ષિણા લેવા આવી હતી. આટલું મોડું થશે એવી કોઇને ખબર નહોતી. કેટલાક તો દક્ષિણા લઇને ઘેર ગયા પછી વાળુ કરીશું એવા હિસાબે એમ ને એમ જ આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણના નાના છોકરાઓ ભૂખથી શોરબકોર કરતા હતા. કેટલાક સૂઈ પણ ગયા હતા.

'આપણને તો ભાઈ ખરેખરી ભૂખ લાગી છે. આટલું મોડું થશે એવી ખબર જ નહોતી; નહિતો વાળુ કરીને જ નીકળી પડત ને ?'

'આ નાનાં છોકરાં પણ ભૂખે ટળવળે છે, ત્યારે આપણે શા હિસાબમાં ?' ગદલે નિયમ મુજબ આંખ જરા ઝીણી કરી જવાબ આપ્યો.

એ ઝીણી આંખનો અર્થ હું પામી ગયો. અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો. ઊભા થઇને જટિયા તથા નન્યાને ઈશારો કરી દૂર બોલાવ્યા. અને ચારે જણ ગુપચુપ તળાવની પાળે ઓળંગીને ગામમાં પેઠા.

'નન્યા, તું આ ઠાકોરજીને ચોરે બેસજે. અમે હમણાં જ આવી પહોંચશું. પણ જોજે, અમારા આવ્યા સિવાય ખસતો નહિ. નન્યો બહાદુર ને ઠંડો. સાથે છૂપી પોલીસનું કામ પણ બજાવી શકતો. ત્રણે જણા એક પછી એક એમ છૂટા પડી કન્યાઓને માંડવે ઊપડ્યા.

લગભગ અરધા કલાકમાં તો અમને ત્રણે જણને ધોતલીની ફાંટ ભરીને આવતા નન્યાએ જોયા અને એ તો આભો જ બની ગયો. ગોળપાપડી અને કળીના લાડવાથી ત્રણેની ફાંટ ફાટફાટ થતી હતી. કન્યાને માંડવેથી હોંશભરી પટલાણીઓ પાસેથી મેળવેલું આ ભાતું ચારે જણાએ ત્યાં જ જેટલું ખવાય તેટલું ખાધું અને પછી તળાવની પાળે આવી ભૂખ્યાં સૂતેલાં છોકરાંને ઉઠાડીને દરેકને વહેંચવા માંડ્યું. પટેલિયા તો દક્ષિણા વહેંચે ત્યારે, પણ ગદલાએ તો ગોળપાપડી ને લાડવા રાતના અગિયાર વાગ્યે તળાવની પાળ ઉપર વહેંચવા માંડ્યાં. થોડું થોડું દરેકે ખાધું અને તળાવનું પાલર પાણી પી શાંતિ પામ્યા.

રાતના દોઢેક વાગવાનો સમય થયો અને મશાલોનો પ્રકાશ ગામ બહાર નીકળતો જણાયો. જાનનાં ગાડાં એક પછી એક ગામ બહાર નીકળવા લાગ્યાં. મશાલોના પ્રકાશમાં ગુલાલના ગોટા ઊડતા જણાયા. કન્યાઓને વિદાય આપવાનાં પટલાણીઓનાં હલકભર્યાં ગીત હૃદયને થંભાવી દેતાં હતાં. પટછંદ પટેલિયાઓનાં ટોળાં તળાવની પાળે આવી પહોંચ્યાં. બળદ ઉપરની, હીર અને આભલાં સીવેલાં ભરતવાળી ઝૂલ્યો અને શીંગડીઓ, મશાલના પ્રકાશમાં ઝબકતી હતી.

ગાડાં એકપછી એક તળાવની પાળે આવી હારબંધ ઊભાં થઈ રહ્યાં. ઢોલની દાંડીઓ જોસથી પડવા માંડી. સૌ પટેલિયા એક બાજુ એકઠા થયા. પછેડીમાં રૂપિયાના ઢગલા થવા માંડ્યા; અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મણો તથા સાધુબાવાઓને ખળાવાડમાં પૂરવા માંડ્યા.

ખળાવાડની ચારે બાજુ મોટી હાથલા થોરની વાડ હતી અને ખોડીબારા પાસે પટેલિયા હારબંધ બંને બાજુએ ઊભા રહ્યા હતા. રંગમાં આવેલા પટેલિયા આજે ઢોલની દાંડીના અવાજ સાથે ગાંડા-તૂર બન્યા હતા. દક્ષિણા વહેંચવાની ગડમથલ કરતાંકરતાં પાછલી રાતના બેનો શુમાર થયો. એકપછી એક સાધુબાવા અને બ્રાહ્મણોના છોકરાઓને ખોડીબારામાંથી બહાર કાઢવા માંડ્યા અને દક્ષિણામાં એકએક જણને એકએક રૂપિયો આપવા માંડ્યો. જણ દીઠ રૂપિયા-ની વાત સાંભળીને ખળાવાડમાં પૂરેલા સૌમાં આનંદ વ્યાપી ગયો.

'ગદલા, જોજે હો! લાખણકાની દક્ષિણા પણ આપણે અહીં બેઠાં સાથોસાથ જ લેવી છે'.

'મોરનાં ઇંડાંને ચીતરવાં નો પડે!' ગદલે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો.

'તો પછી વાટ કોની જુવે છે? ભીડ ઓછી થઈ તો આપણે ફાવશું નહિ. અલ્યા જટિયા, નન્યા! ટોળાંમાં ડીલ દબાવીને આગળ નીકળી પડો ને દક્ષિણા લઈને ખળાવાડની પાછળ સૌ આવી પહોંચો.'

જોતજોતાંમાં અમે ચારે જણા દક્ષિણા લઈને બહાર નીકળ્યા અને ઝડપથી એક પછી એક ખળાવાડની પાછળ પહોંચ્યા. હાથલા થોરની વાડ પાસે એક જાજરમાન લીમડો ઊભો હતો. ત્યાં અંધારૂં હતું. ચારે જણા લીમડા ઉપર ચડ્યા, પણ ખળાવાડમાં ખાબકતાં પહેલાં અમે એક વિચારે ચેત્યા. થોર ને બાવળના કાંટા જો કદાચ નીચે પથરાયા હોય ને એકાદ કાંટો ઊભો ને ઊભો પગમાં પેસી જાય તો સીધો આરપાર! રૂપિયો રૂપિયાને ઠેકાણે રહે ને પટેલિયા-ઓને ખબર પડે તો ઉપરથી ઠોકવા માંડે એ જુદું.

જટિયા અને ગદલા પાસે બે ધોતલીઓ હતી. લીમડાની જાડી ડાળ સાથે બંને ધોતલીઓ લાંબી કરીને બાંધી તોય ચારપાંચ હાથ જમીનથી અધ્ધર લટકાઈ રહેવું પડે એટલે પહોંચી. પણ ગદલ એમ હારી ખાય? એણે પહેરેલું ધોતિયું અંધારામાં કાઢી નાખ્યું અને સાંધો લંબાવ્યો! હવે તો સહેલાઈથી નીચે ઊતરી શકાય એવું હતું. પહેલાં નન્યો ને જટિયો ઊતર્યાં અને હળવેથી આગળના ટોળામાં ભળી ગયા. આગળના ભાગમાં રૂપિયો રૂપિયો મળતો હતો, એટલે દક્ષિણા લેવાવાળામાંથી કોઈ પાછું વાળીને જુએ એવું હતું નહિ.

ત્રીજો ગદલો ઊતર્યો અને ઉપરથી મેં એક ધોતલીનો સાંધો છોડી ગદલને પહેરવા માટે ફગાવી. તરત જ તેણે તે પહેરી લીધી. મેં ડાળ ઉપરથી ગાંઠ છોડી નાખી, ગદલે નીચે જમીન સાફ કરી નાખી અને મેં ઉપરથી ઠેકડો માર્યો.

પણ ઉપરથી મેં ઠેકડો માર્યો ન માર્યો ત્યાં તો બે ઢેખાળાના ઘા મારી પીઠમાં પડી ચૂક્યા! ત્રણ પટેલિયાઓએ અમારૂં આ કારસ્તાન દૂરથી જોઈ લીધું હતું. અમે જીવ લઈને નાઠા. પટેલિયા પાછળ પડ્યા. પણ તેઓ હાથલા થોર પાસે દોડીને પહોંચે તે પહેલાં તો મોટા ટોળામાં અમે અદૃશ્ય થઈ ગયા.

બીજી વખત દક્ષિણા લઈને સલામત બહાર નીકળી, ડબલ દક્ષિણા સાથે તળાવની પાળે ચારે જણા એકઠા થયા. દક્ષિણાઓ દેવાનું કામ પૂરૂં થયું હતું. તળાવની પાળે એકઠાં થએલાં જાનનાં ગાડાંમાં બેઠેલી વિદાય થતી કન્યાઓનું દૃશ્ય કરુણ હતું. દીકરીઓને ગોળનું પાણી પાતી માતાઓનાં ગભરૂ હૃદય જાણે ભાંગી જતાં હતાં. માતા અને દીકરીઓની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વહેતા હતા. ધ્રુશકે-ધ્રુશકે રડતાં એ હૃદયો એકબીજાની છાતી સાથે ચંપાતાં હતાં. અમારી ચારે જણાની આંખો પણ ભીની થઇ.

જાનનાં ગાડાં વિદાય થવા માંડ્યાં. બળદને ગળે બાંધેલી ટોકરી-ઓ મધુર રણકાર કરતી ક્ષિતિજના ઊંડાણમાં ઊતરી જતી દેખાઈ.

થાકેલે શરીરે અને ભીને હૃદયે કલ્યાણપરની વિદાય લઇ અમે મળસ્કે ગામની સીમમાં દાખલ થઈ ગયા.

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

બે બહેનોની જોડી

મે સટન (Sutton) અને ઍન સટન દક્ષિણ આફ્રિકામાં ડેઈલ કૉલેજના આચાર્યની બાર તથા નવ વર્ષની છોકરીઓ હતી. નાતાલ-ની રજામાં આખું કુટુંબ સમુદ્રકાંઠે સેલ કરવા ગયું.

બધાંય સાગરસ્નાન કરવા ગયાં. આચાર્યે નહાઇ કરીને નાનાં છોકરાં આગળ ગયા, ને મે તથા ઍન પાણીમાં તરતીતરતી મોજ કરતી હતી.

થોડી વારે એક છોકરાએ પાણીમાંથી હાથ હલાવીને આચાર્યને બોલાવ્યા. આચાર્યે જઇને જૅકને બચાવી લીધો ને કાંઠે આણ્યો, ત્યારે તેણે જૅકને પૂછ્યું કે તું ભીડમાં કેમ કરતાં આવી ગયો. જૅક કહે, બે નાની છોકરીઓને બચાવવા જતાં હું લગભગ બૂડી ગયો. જૅકે ઠેકાણું બતાવ્યું ત્યાં આચાર્ય ઝટપટ તરતા તરતા ગયા, ને જઇને જુએ છે તો પોતાની જ દીકરીઓ તણાતી હતી. આચાર્ય પોતે પણ તણાવા મંડ્યા, પણ જેમ તેમ કરીને કાંઠા ભેળા થયા. પણ મે તથા ઍનને કોઇ રીતે બચાવાય એમ નહોતું.

પછી જૅકે વાત કરી, કે છોકરીઓને તણાતી જોઇને પોતે એને બચા-વવા ગયો, ને જુએ છે તો મે એની નાની બહેનને બચાવવા મથતી હતી, ને એક હાથે ઍનનો હાથ ઝાલીને બીજે હાથે તરતી હતી. જૅકે મેને ઝાલી, ને ત્રણે એક મિનિટ તરફડ્યાં. પણ જૅકે જોયું કે પોતે એકને બચાવી શકે એમ છે, બેને નહિ. એણે ઍનને છોડી દેવા મેને કહ્યું. મેએ ના પાડી, અને બહેનને વધારે બળ કરીને ઝાલી. વળી છોકરાએ એને વીનવી, 'હું તમને બેયને નહિ બચાવી શકું. એને જવા દિઓ.'

મેએ ફરી કહ્યું, 'ના;' અને જૅક પોતે પણ ડૂબવા મંડ્યો. મે ને ઍન ભેળી તણાતી ગઈ, અને છોકરો પોતાનો જીવ બચાવવા કામે લાગ્યો.

એકબીજાનો હાથ ઝાલીને બેય બહેનો અનન્તમાં લીન થઇ.

મેએ જીવતાં લગી ઍનનો હાથ ન છોડ્યો તે ન જ છોડ્યો, પણ એનો જીવ ગયા પછી જલધિતરંગે ધીરે રહીને એનો હાથ છૂટો કર્યો તથા પ્રાતઃકાળે જુવાળ પાછો વળ્યો એની હારે મેનું શરીર ચકચકિત વેળુ ઉપર આવી ચડ્યું. નાનકડી ઍન ઉપર તો સમુદ્રને પણ હેત આવ્યું, એટલે એણે એને રાખી લીધી.

(મીના અંગ્રેજી ઉપરથી) **દે. વા.**

જીવનનું પરોઢ

ભાગ ત્રીજો

મહાત્મા ગાંધીજીના લોકોત્તર વ્યક્તિજીવનના ઘડતરમાં સવિશેષ ફાળો આપનાર દક્ષિણ આફ્રિકા. ત્યાંના ફીનિક્સ–આશ્રમની સ્થાપનાથી એમના એ ઘડતરનો પ્રારંભ થયો. એ આશ્રમની જિંદગીનો તથા તે સમયમાં એમણે ઉપાડેલી પહેલી જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહની લડત દરમ્યાનના ગાંધીજીના ખડતલ તપસ્વી જીવન અને પુણ્યશ્લોક ચારિત્ર્યનો તેમજ તેમના સાથીદારોનાં જીવન અને વાતાવરણનો ઘરગથ્થુ પરિચય આપતી આ લેખમાળા તેમના જ કુટુંબના એક અંતેવાસી બાળકના હાથે લખાઇ છે. અનિવાર્ય એવી થોડીક અંગત હકીકતો નછૂટકે આવવા દઇને, જે અનેરા રંગોમાં પોતાના જીવનનું પરોઢ વીત્યું તેની, બાળપણની નજરે આલેખેલી આ રસભરી લેખમાળા આજ ૭ વર્ષથી 'કુમાર'ના વાચકોનું એક પ્રિય આકર્ષણ બની રહી છે.

પ્રકરણ ૨૧મું

હડતાલિયાઓની વિદાય

મગનકાકાનું વારંટ આવી રહ્યુ છે એ વિશ્વાસ હરઘડી વધવા લાગ્યો. દેવદાસકાકા ને મગનકાકા પણ વારંટને ભરોસે પ્રેસનું કામ ઉકેલવામાં એટલા બધા મશગૂલ હતા કે તેમણે સાંજ સુધી બહાર ડોકિયું સુદ્ધાં ન કર્યું. આશ્રમને ચારે સીમાડે અને બગીચા તેમજ ઘરોમાં દોઢ બે કલાકે મારી પ્રદક્ષિણા ચાલુ હતી.

લોકોનાં નાનાંમોટાં ટોળાં અહીંથી તહીં ખૂણેખૂણે આઘાંપાછાં થયે જતાં હતાં. ઘણા હડતાલિયાઓ હજુ નવા આવી રહ્યા હતા, પણ કોણ નવું કોણ જૂનું એ પરખાતું ન હતું. સઘળે જ બેચેની ફેલાએલી હતી. નવા આવનારાઓએ બધાને ડરાવી મૂક્યા હતા. રોજની જેમ લોકોના ચહેરા પર આજે ધૈર્ય અને ઉત્સાહનો ચોખ્ખો અભાવ હતો. રોટલા કરી ખાવામાં યે જાણે તેમનું ધ્યાન ન હતું.

'સોમવાર સુધીમાં પાછા કોઠીમાં નહિ જઇએ અને કામે નહિ ચડીએ તો આપણા બેહાલ થવાના છે. રવિવારે આખી રાત ઘંટ વાગશે. એ સાંભળ્યા છતાં આપણે નહિ જઇએ તો આપણને પકડી લઈ જશે. સોલ્જરો આવશે. દંડા મારી મારી લઇ જશે' આવીઆવી વાતો એમનામાં ફેલાઇ ગઇ હતી.

નવદસ વાગ્યાને શુમારે કેટલાક હડતાલિયાઓ બહાવરાબહાવરા દોડતા પ્રેસમાં ધસી આવ્યા અને પૂછવા લાગ્યા 'અબ ક્યા હોગા? પુલીસ હમેં પકડને આઇ હૈ.' એમના જ એકબે સમજુ ને ધીરજવાળા બોલ્યા: 'હોગા ક્યા? જબ આવેંગે, દેખેંગે. યહ ઉસકા ઘર નહિ હૈ; ગાન્ડી મહારાજકા ઘર હૈ.'

મગનકાકાએ મને જોવા મોકલ્યો કે પોલીસ ક્યાં યે છે ખરી? હું તપાસતો લોકોને પૂછતો બધા રસ્તા દૂર સુધી જોઈ આવ્યો. લોકો ઘોડેસવાર જોયાનું બતાવે, પણ મને કોઈ મળે નહિ. જે તરફ લોકો બતાવે એ તરફ હું જાઉં કે તરત તે વખતની મોટર સાઈકલની જેમ પોલીસ અદૃશ્ય થઇ જાય! છેવટે સ્ટેશનને રસ્તે એક હબસી પોલીસને મેં જોયો. આખા શરીરે કાળાં કપડાં, માથે ત્રાંસી કાળી ટોપી, ગોઠણથી નીચે પગ સાવ ઉઘાડા, હાથમાં એક ભાલું ને તેલ કે ચરબી લગાવેલી હોવાથી શરીર કાળા નાગ જેવું ચકચકતું. એવા પોલીસો મેં ફીનિક્સથી પસાર થતા કેટલી યે વાર જોએલા, એટલે મેં એનું આગમન સાધારણ જ માન્યું. પણ પ્રેસમાં પહોંચતાં સુધી એવા ત્રણ જણ એક પછી એક નજરે પડ્યા, એટલે મેં અટકળ બાંધી કે એ લોકો ગોરાસોલ્જરોના મોકલ્યા ફરે છે ને તપાસ ચલાવે છે. મેં જોયું કે તેઓ હડતાલિયાનાં ટોળાંની ગતિ-વિધિ ધારીધારીને તપાસતા હતા. મેં જઇને મગનકાકા પાસે બધી વાત રજૂ કરી. મગનકાકાએ પ્રેસના ઊમરામાં ઊભા રહી હડતાલિ-યાઓને કહ્યું: 'કંઇ ગભરાવા જેવું નથી. એ તો ફરતી રહે. એ કાળી પોલીસ તમને નહિ કનડે. તમારે એની સામે આંગળી યે ન ઉઠાવવી. ભલે એને જોવું હોય તો જુએ'.

કલાકવાર હોહા શાંત રહી પણ ફરી પાછી એની એ વાત, એનો એ ભય અને મારી તપાસનું એનું એ પરિણામ.

નમતે પહોરે હડતાલિયાનું નવું ટોળું છાપખાનામાં આવી પહોંચ્યું. એમની સાથેની સ્ત્રીઓને આશરા માટે છાંયડાની જરૂર હતી. દિવસ આકરા તડકાનો હતો. મગનકાકાની સૂચના પ્રમાણે હું એ નવાગંતુકો માટે જગ્યા ખોળવા બહાર નીકળ્યો ત્યાં રસભર્યું દૃશ્ય મારી નજરે પડ્યું.

પ્રેસના નાળાની ઝાડીની પેલી મેરથી સાતઆઠ ઘોડા અને તે ઉપર બેઠેલા કદાવર શરીરના ગોરા સોલ્જરો પ્રેસ તરફ આવી રહ્યા હતા, અને રસ્તાના વળાંકમાંની પેલી તરફથી નવાનવા ઘોડેસવારો પ્રગટ થતા જઇ ઘોડેસવારની એ હાર વધ્યે જતી હતી. પ્રેસનાં પગથિયાં ઊતરી હું પાંચેક ડગલાં ચાલ્યો હોઈશ ત્યાં મોખરાનો ઘોડેસવાર નાળા પરનો પૂલ ઓળંગી આવી મારી સામે ઊભો. એણે શરીર પર ચામડાના બે આડા પટ્ટા બાંધ્યા હતા. કમરના તેમજ ખભાના આ બંને પટ્ટા પર કારતૂસો લાદેલી હતી અને તેના એક હાથમાં બંદૂક હતી. એ ખૂબ શોભતો હતો. તેની પાછળ બીજો સોલ્જર જે કદે જરા નાનો હતો તેણે પણ ઠાઠથી કારતૂસોના ત્રણ પટ્ટા બાંધ્યા હતા. તેમની પાછળના સોલ્જરો પાસે કેવળ લાંબા ઘોડા હતા. મોખરાના સોલ્જરે મને આંગળીના ઇશારા વડે પાસે બોલાવી પૂછ્યું: 'મિ. ગાંધી ક્યાં છે?'

'કેમ?'

'મારે એને મળવું છે.'

'મિ. ગાંધી અહીં ક્યાં છે? તેઓ તો જેલમાં છે.'

એનો ચહેરો ગંભીર હતો ને અવાજ ઘોઘરો હતો. જાણે વાત કરતાં યે ઘુરકાવતો ન હોય! બધી વાત અંગ્રેજીમાં જ થઇ. મારૂં બોદું અંગ્રેજી પણ એ સમજતો હતો. મેં જ્યારે કહ્યુ કે 'મિ. ગાંધી જેલમાં છે' ત્યારે એનું ગાંભીર્ય ઓસરી ગયું ને તે મૂછમાં મલકાઈ પડ્યો. એની પાછળના બીજા ઘોડેસવારે મને ફોડ પાડીને કહ્યું: 'નહિ, મિ. એમ. કે. ગાંધી નહિ; મિ. મગનલાલ કે. ગાંધી. તેઓ તો અહીં જ છે ને?'

'હા, એ પ્રેસમાં રહ્યા.' મેં કહ્યુ.

'શું કરે છે?' તેણે પૂછ્યું.

'કામ કરે છે.'

'જા, એમને જઇને કહે કે લેફટેનન્ટ ને કૅપ્ટન આવ્યા છે તે તમને મળવા માગે છે.'

આમ તેમણે સીધા પ્રેસમાં દાખલ ન થવાનો વિનય કર્યો. અર્ધા આશ્ચર્યમાં ને અર્ધા હરખમાં હું મગનકાકા ને દેવદાસકાકા પાસે પહોંચ્યો ને કહ્યું: 'સોલ્જરોની લાંબી પલ્ટન આવી છે. મિ. વેસ્ટના ઘરનો આખો રસ્તો ભરાઈ ગયો છે. અને તમને બોલાવે છે. વારંટ લઇને આવ્યા લાગે છે. બંદૂક, કારતૂસ બધું યે છે.'

પ્રેસના બારણામાં બધા ભેગા થઈ ગયા. મગનકાકા એક પગથિયું નીચે ઊતરી ઘેલા બે લેફ્ટેનંટ ને કૅપ્ટન સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. દેવદાસકાકા ને હું બારણા વચ્ચે ગોઠવાઇને ઊભા રહ્યા ને વાતો સાંભળવા લાગ્યા. લેફ્ટેનંટ ઘોઘરે સાદે પણ બહુ ધીમે બોલતા હતા. મગનકાકા પણ એટલું જ ધીમે બોલતા હતા.

'મગનલાલ કે. ગાંધી તમે પોતે જ કે?' લેફ્ટેનંટે પૂછ્યું.

'હા, કેમ શું કામ છે?' મગનકાકાએ જવાબ વાળ્યો.

'હું તમને કહેવા આવ્યો છું. તમે આ બધાં માણસોને કહી દો કે તેઓ અહીંથી પોતપોતાની જગ્યાએ પાછા ચાલ્યા જાય. નહિ તો તેઓને ઠાલાભૂલા ખમવું પડશે. એમને ખોરાકી આપવાની તો તમે બંધ જ કરો.

'એ બનવું અશક્ય છે. જેઓ અહીં આવશે તેમને ખોરાકી ને રહેઠાણ તો અમે આપવાના જ. અમારૂં એ કર્તવ્ય છે.'

'પણ તમે એ લોકોને મારી વાત સમજાવો. એમને કહો કે જો તેઓ સોમવાર પહેલાં કામે નહિ ચડે તો તેમની બૂરી વલે થશે.'

'એમાં પણ હું એમને જવાની સલાહ ન આપી શકું. મારાથી તમારી વાતને ટેકો ન આપી શકાય.'

'ઠીક ત્યારે, તમે મારા વાક્યનું એકે એક હિંદી કરીને તો એમને સમજાવશોને? હું બોલીશ તે તેઓને સમજવાનું નથી. મારી સાથેનો દુભાષિયો કહેશે તો યે એ ટોળાં ભડકી ઊઠશે. જો શાંતિ રાખવી હોય તો હું બોલું એનો તરજૂમો તમે કરતા જાઓ.'

'એ વાત સ્વીકારી શકાય. પણ હું કંઈ પણ કરૂં એ પહેલાં મારે મિ. વેસ્ટને મળવું જોઇશે. એમને મળ્યા પછી જ હું કંઇ પગલું લઈ શકું.'

'મિ વેસ્ટને તો તમે નહિ મળી શકો. એમને પકડ્યા છે ને મોટરમાં રવાના કરી દીધા છે. તેઓ તો ડરબન પહોંચવા પર હશે.'

આ સાંભળી અમે ચોંકી ગયા. અમ રો ખ્યાલ હતો કે આ પલ્ટન અહીં જ પહેલાં આવી છે, પણ મિ. વેસ્ટના પકડાયાનું જાણ્યું એટલે ચિંતા થઇ કે એ સિવાય પણ કોણ જાણે ક્યાં પરાક્રમ એ સોલ્જરોએ કર્યાં હશે.

મગનકાકાએ વધુ પૂછપરછ માંડી.

'શું, મિ. વેસ્ટને પકડ્યા? કેમ?'

'હા, એમને વૉરંટ આપવામાં આવ્યું ને તેઓ ગયા.

'ત્યારે મારે માટેનું વૉરંટ કેમ નથી?'

'સરકાર તમને પકડવા માગતી નથી. તમે આ હડતાલિયાઓને સમજાવીને પાછા મોકલો અને અહીં ન રાખો એટલું જ સરકાર તમારી પાસે માગે છે.'

'તમારો સંદેશો, હડતાલિયાઓને પહોંચાડીશ. બાકી અહીં આવશે ને રહેશે તેમને આશરો તો જરૂર આપશું જ.'

આટલી ચર્ચા ત્રણચાર મિનિટમાં થઈ ગઈ. ત્યાર પછી મગનકાકાએ મને ઘેર જઈ નાનાં બાળકોની સંભાળ લેવાની આજ્ઞા કરી. મને બધો તમાશો જોવાનું મન હતું, પણ મન મારીને હું દોડતો ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં ઇમામસાહેબનાં મોટાં પુત્રી ફાતિમાબેનને બધાં બાળકો ઘેરો વળી બેઠાં હતાં બધાં આનંદમાં હતાં. હું પહોંચ્યો કે તેઓ બૂમો મારવા લાગ્યાં: 'અમે મોટર જોઇ, અમે મોટર જોઈ; એમાં મિ. વેસ્ટ બેઠા હતા; ઇત્યાદિ.'

મિ. વેસ્ટ પકડાયાના સમાચાર હું આપું એ પહેલાં જ ફાતિમાબેન બોલી ઊઠયાં: 'અમે તમારી મોર જાણીએ છીએ. અમે તો એમને પકડતા ને લઈ જતા જોયા. લાલ મોટર હતી. તમે કેમ અહીં આવ્યા?'

મેં પ્રેસમાં આવેલા ઘોડેસવારોની વાત કહી અને મગનકાકાએ બાળકોની સંભાળ માટે મને મોકલ્યાનું જણાવ્યું. એ સાંભળી ફાતિમાબેને કહ્યું: 'તમે તમારે જાઓ; અહીં સહુ મઝામાં છે. મગનકાકાને કહેજો કે કશી ચિંતા ન કરે. અહીં કોઈ ગભરાતું નથી.'

હું પાછો ફલાંગો ભરતો પ્રેસ તરફ ઊપડયો. અધરસ્તે અમારી નિશાળના મકાન આગળ જ્યાં હડતાલિયાઓમાંની સ્ત્રીઓને ઉતારો આપેલો ત્યાં બહુ ગભરાટ ફેલાએલો અને રોકકળ ચાલી રહેલી મેં જોઈ. હું એમની વચ્ચે જઇ પહોંચ્યો તો એમાંની ડોશીઓ આતુરતાથી મને પૂછવા લાગી: 'શું ગોરી પલ્ટન આવી છે? અહીં ગોળીબાર કરવાની છે?' મેં એમને ટાઢાં પાડતાં કહ્યું: 'ના રે ના, ગોળીબાર તો કોઇ નથી કરતી અમે તો એની સાથે કેટલી યે વાતો કરી. ગોળી તો માત્ર બે જ જણ પાસે છે બીજા બધાની પાસે તો ફક્ત ઘોકા છે. તે લાંબાલાંબા છે ખરા.' મારૂં નિવેદન સાંભળી સ્ત્રીઓના એ ટોળાને કંઇક શાતા વળી. ગોરી પલ્ટન સાથે અમારી વાત થઇ ને હજુ ચાલે છે એ જાણી તેમનો ફફડાટ ઓસરી ગયો.

બાળકોમાં ને સ્ત્રીઓમાં ગભરાટ ફેલાતો અટકાવવાનું મારૂં કામ પતાવી હું પ્રેસ પર પહોંચ્યો. ઊંચા પઠાણ-બલુચી જેવા ઘોડેસવારોની હરોળ વચ્ચેથી પસાર થઇને પ્રેસની પાછળના મેદાનમાં જામેલી હડતાલિયાઓની ભીડ વચ્ચે ઘેરાઇને ઊભેલા મગનકાકા પાસે પહોંચતાં મને વાર ન લાગી.

પેલો લેફ્ટેનન્ટ પોતાના ઊંચા લાલ ઘોડા પર બેઠોબેઠો અંગ્રેજીમાં એક એક વાક્ય બોલ્યે જતો હતો. તે પછી મગનકાકા તેનું હિંદી ભાષાંતર સંભળાવતા હતા અને મગનકાકાના અનુવાદ પછી પલ્ટન સાથે આવેલો દુભાષિયો એનું તામિલ કહી સંભળાવતો હતો. ટોળું વળીને ઊભેલા લોકો જેમજેમ આ ભાષણ સાંભળતા જતા હતા તેમતેમ એમના ચહેરા પર નિરાશા અને ગ્લાનિની છાયા વધતી જતી હતી. પેલો દુભાષિયો ભારે ધમકીભર્યા અવાજે બરાડી રહ્યો હતો. એ જોઈ મને બહુ ચીડ ચડી. 'આ જ ગિરમિટિયામાંનો આપણો આ દેશી! છતાં આ ગોરાઓ સંગાથે અક્કડ પોષાકમાં બનીઠની આવતાં આને શરમ નથી આવતી? અને વળી પોતાના ભાઇઓને જ ધમકાવે છે! જેલમાં નાખવા લાયક તો ખરેખરો આ જ છે.'

બીજી તરફ મગનકાકાનું વર્તન પણ મને અળખામણું લાગ્યું. ભાષાંતરના રૂપમાં યે શા સારૂ આપણા તરફથી આ હડતાલિયાઓને 'જાકારો' કહેવાવો જોઇએ? મગનકાકા તો શબ્દેશબ્દનો અનુવાદ કરી સંભળાવતા હતા કે 'સોમવારે બરાબર કામ કરતા થઇ જાઓ. એક ઘડી પણ અહીં ન રોકાઓ.' પોતાનો સ્વતંત્ર મત જરા યે ઉચ્ચારતા ન હતા. હડતાલિયા લોકો કોઠી પર પાછા ફરવા સાવ નારાજ હતા. 'ગાન્ડી મહારાજ કે મકાન પર' અત્યાચારના ભોગ થઇ પડવાનો એમને એટલો ડર ન હતો, પણ કોઠી પર પાછા ફરીશું તો સૂઆઇ પેઠે રીબાવું પડશે એવી બીક સૌને હતી. આવી બીકમાંથી બચવાને મગનકાકા કંઇકે આશ્વાસન કે સૂચના ન આપે એ કેટલું ખરાબ કહેવાય!

મને શંકા પેઠી કે 'શું મગનકાકા જેલ જવામાંથી ઊગરી જવાને

આવું કરે છે? શું આમ બાળકોને એકલા મૂકી જતાં એમને કંઇ ડર લાગે છે? એમ ન હોય તો શા સારૂ તેઓ સોલ્જરો કહે છે તે કરે છે? શા સારૂ જેલ જવાની આવી સુંદર તક તેઓ ગુમાવે છે? મગનકાકા આ બહાદુરીનો મોકો જવા દે છે એ ઠીક નથી. બાપુજી હોત તો આવી રીતે દબાઈ ન જાત.' આમ અમારૂં નાનું મગજ તોફાને ચડ્યું. તે પ્રસંગે મને નહોતું સમજાયું તે હવે સમજાય છે કે મગનકાકા અહિંસાની સાચી ઉપાસના કરી રહ્યા હતા, મને છોકરવાદી ધમધમાટની ઘેલછા હતી. જ્યારે મગનકાકાને હિંદીઓનું નાક–અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ને હડતાલિયાઓનું હિત સાચવવાની ચીવટ હતી.

પોણોએક કલાક મગનકાકાએ અનુવાદ કરી સંભળાવવા પાછળ ગાળ્યો ને પછી પાછા પ્રેસમાં જઇ પોતાને કામે વળગી ગયા. થોડી વાર પછી પેલા લેફ્ટેનન્ટે એમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું: 'હું જાઉં છું. મારી જેટલી પોલીસ છે તે અત્યારે તમારી જમીનમાં બધે ફરશે અને આ સઘળા હડતાલિયાઓને અહીંથી રવાના કરશે. ત્યાર પછી પણ મારા ત્રણચાર સોલ્જરો અહીં વસશે અને કોઠી પરથી નાસી આવનાર હડતાલિયાઓને પાછા મોકલી દેશે. અમારૂં થાણું વૉટલ્સની પેલી ટેકરી પર (સવારવાળી ટેકરી) રહેશે મારા સોલ્જરોને તમે મદદ કરજો.' મગનકાકાએ એને જવાબ વાળ્યો: 'તમારા સોલ્જરો અહીં ભલે રહે, એની સામે અમારો વાંધો નથી. બાકી જે લોકો આવશે, અહીં રહેશે તેને અમે ખોરાકી આપીશું ને રાખીશું. એમને તમારા સોલ્જરોને સુપરત કરવાનું અમારાથી નહિ બને. એટલું ખરૂં કે તમારા સોલ્જરોની આડે અમે નહિ પડીએ.'

કારતૂસોના ત્રણત્રણ પટ્ટાથી સજ્જ થયેલા એ સરદારો અને એમની પલટન પાછી ફરી. એ ચાલીસ ઘોડેસવારોમાંથી આઠ દસ સવાર રોકાયા ને બીજા બધા તબડક, તબડક કરતા સ્ટેશનને રસ્તે અદૃશ્ય થઇ ગયા હારબંધ ઝૂલતા એમના લાંબા ધોકાઓનો રૂવાબ પાછળ રહી ગયો.

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો. પ્રેસ બંધ કરી નીમાણે ચહેરે અમે ઘેર આવ્યા. પ્રેસ ખીણમાં અને અમારૂં ઘર ઊંચે ટેકરી પર હતું. ઘરઆંગણેથી સામે આવેલી પશ્ચિમ તરફની નાની નાની ટેકરીઓની હાર ચોખ્ખી દેખાતી હતી. એ ટેકરીઓ પર છૂટાંછવાયાં ઝૂંપડાં અને ઘાસનાં બીડ સિવાય બીજું ભાગ્યે જ નજરે પડતું. પણ એ દિવસે દરેક ટેકરીની કેડી પર માણસોની કતાર બંધાઈ ગઇ હતી. રોજની જેમ પ્રેસમાંથી આવી કંઇ પણ ઘર કે બાગનું કામ કરવાની આજે અમને હોંશ ન હતી. હું તો અમારી પાણીની ટાંકીના ઓટલા પર બેસી આ જતા ટોળાને મીટ માંડી જોતો રહ્યો.

એક પાછળ એક સાવ અડોઅડ કીડીની પેઠે એ લોકો જતા હતા. સૌને માથે મેલાં પોટલાં હતાં. કોઇકોઇને માથે પેટી હતી. રાતી સાડીઓવાળી બાઇઓને લીધે કતારમાં ભાત પડતી હતી. બાઇઓની કાખમાંનાં છોકરાને લીધે કાળાં માથાંઓની એકવડી હાર વચ્ચેવચ્ચે બેવડાઈ જતી હતી. બાકી આખું દૃશ્ય આકાશમાં જતી કુંજડીઓની હાર સમું હતું. પશ્ચિમ ક્ષિતિજનાં સૂર્યાસ્ત સમયનાં ગુલાબી વાદળાં એ હાર ઉપર લાલી બિછાવી એ લોકોનાં મનનો ગુસ્સો ચોદિશ પ્રગટાવી રહ્યાં હતાં. સૂરજ ક્ષિતિજના ખોળામાં આવી પડ્યો ત્યારે એમના લાંબાલાંબા ઓળા ભય અને ખેદનો ત્રાસ ગનમાં વધારી મૂકતા હતા. વાદળાં ધીમેધીમે ગુલાબી મટી કાળાં પડ્યાં ને અંધારૂં ઊતરી આવ્યું તો યે એ હારો અખંડ ચાલ્યે જ જતી હતી અને એક પછી એક માથું ક્ષિતિજની પાછળ અદૃશ્ય થયે જતું હતું.

અહીં હું વ્યગ્ર બની મનમાં ને મનમાં વિમાસતો હતો: 'બિચારા કેટલે દૂરથી આટલો સામાન ઉપાડીને આવેલા! હજુ અહીં ઠરી ઠામ બેઠા નહિ ત્યાં તો એમને પાછા હાંકી કાઢવામાં આવ્યા. આવ્યા ત્યારના ડરતા હતા અને છેવટે એમને જવું જ પડ્યું. કોઠીએ જશે ને સૂઆંઇની પેઠે એમના પર કોરડા વીંઝાશે તો? ત્યાં કોણ એમનું રખોપું કરવાનું?'

આટલા દિવસો સુધી રાત દિવસ એમની વચ્ચે રહેવાથી મારૂં મન જાણે એમની સાથે બંધાઈ ગયું હતું. એમને જતા જોઈ મન ચીમળાઇ જતું હતું. ઊંડેઊંડે મનમાં થતું હતું: 'ના, આ લોકો સાવ નથી ગયા. સોલ્જરોની સામા થવાને બદલે અત્યારે ગયા છે, પણ સોમવારની હાજરી ભરી જરૂર પાછા આવશે.' પણ એ દુરાશા હતી. હડતાલિયાઓની એ વિદાય છેવટની હતી.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

બૉમ્બ ને તેનાથી બચવાના ઉપાય

(અનુસંધાન પાછળના પાન ૧૪થી) સૂસવાટા મારતો પવન હોય તો તેની અસર બિલકુલ થતી નથી. પણ પવનની લહરીઓ સાથે આ પ્રકારના વાયુ ઘરમાં પેસી જાય છે અને દૂરદૂર સુધી ફેલાય છે.

ટકાઉ ગૅસના પણ ઘણા પ્રકાર છે. મસ્ટર્ડ ગૅસ આ પૈકીનો એક છે. ઇટલીએ ઍબિસીનિયા સામે આ ગૅસનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ ફિનાઈલ જેવા રંગનો ઘટ્ટ પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. ચામડીને લાગે ત્યારે તરત ખબર પડતી નથી અને તેથી માણસ ગાફેલ રહે છે. પરંતુ થોડી વારે આખે શરીરે ચળ ઊપડે છે અને ખંજોળ્યા પછી મોટામોટા ફોલ્લા થઈ, તે ફૂટતાં ચાંદાં થાય છે! આ ચાંદાં, યોગ્ય ઉપચાર કરીએ તો પણ, બે કે અઢી મહિને રૂઝાય છે. આ પ્રવાહી પદાર્થ, બહુ ધીમેધીમે વાયુ બનીને ઊડી જતો હોવાથી, પડવાની જગ્યાએ પંદરવીસ દિવસ રહે છે. ખાસ કરીને બધા પદાર્થોમાં મળી જવાના તેના ગુણને લીધે તે વધુ નુકસાન કરે છે. તે કપડાં પર પણ ચોંટી જાય છે અને ધીમેધીમે વાયુ રૂપે નાકમાં અને મોઢામાં પેસે છે. ડામરના રસ્તા, ઘર પરનાં નળિયાં, લાકડકામ, ઇંટો વગેરે આ પદાર્થને શોષે છે. તેલ, સ્પિરિટ, બેન્ઝિન, ચરબી, ડામર વગેરેમાં એ સહેલાઇથી મિશ્ર થઇ જાય છે. રસ્તાની નીચેની પાણીની નળીઓમાં પણ તે પેસી જાય છે.

ગૅસથી બચવા માટે ગૅસમાસ્ક વપરાય છે. પરંતુ માસ્કથી નાક, આંખ, મોઢું અને શ્વાસનળી એટલાંનું જ રક્ષણ થાય છે અને તે પણ થોડા વખત પૂરતું જ. માસ્કમાં તારની, રૂની, કોલસાની અને કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થોની એક પછી એક ગળણીઓ (filters) હોય છે અને શ્વાસ લઇએ ત્યારે ઝેરી દ્રવ્યો એ ગળણીમાં રહી જાય છે. ગૅસમાસ્ક વાપરવાની ટેવ ન હોય તે માણસ શરૂઆતમાં ગૂંગળાઈ ગયા જેવો થઈ જાય છે. ચારપાંચ કલાક વાપર્યા પછી ગળણીઓ ઝેરી દ્રવ્યોથી ભરાઇ જાય છે અને માસ્ક નકામો બને છે. કપડાં પર પ્રવાહી મસ્ટર્ડ ગૅસ પડ્યો હોય તો એકએ કલાક ઊકળતા પાણીમાં તે કપડાં પલાળી રાખવાથી તેની અસર નાબૂદ થાય છે.

માસ્કને બદલે ભોંયરાં કે આશ્રયસ્થાનની ઓરડી પણ વપરાય છે. આવી ઓરડીને એક જ પ્રવેશદ્વાર હોય છે અને તે પ્રવેશદ્વારમાં પણ માસ્કના જેવી જ ગળણીની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે, એટલે અંદરનાં માણસોને રક્ષણ મળે છે.

(પ્રો. ર. શ્રી. દેશપાંડેના લેખ ઉપરથી ફેરફાર સાથે)

ભૂતકાળની શોધમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં

પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-શોધન માટે કરેલા પગપાળા પ્રવાસની લેખમાળા

ભલગામ અને ધામા વચ્ચે મળી આવેલા ડૉલ્મેનનો સ્કેચ (લેખક)

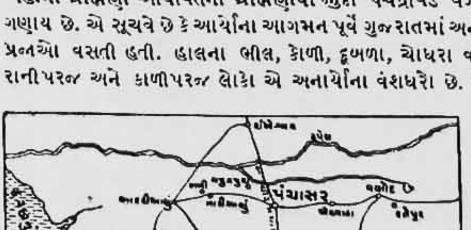
ઘણી શોધાશોધ પછી એક કોળી મારી સાથે ઝીંઝુવાડે આવવા તૈયાર થયો અને સાંજે સાડા ચાર વાગ્યે મેં આદરિયાણુ છોડ્યું. ચારે બાજુ સપાટ ખેતરોની લીલી બિછાત પથરાએલી નજરે પડતી હતી. દૃશ્ય લગભગ વઢિયારના જેવું જ હતું. માત્ર માટીના પ્રકારમાં જ ફેરફાર હતો.

ડૉલ્મેનોનો સમૂહ

લગભગ સાડા પાંચે હું ભલગામ આગળથી પસાર થયો. તેનાથી અર્ધો માઇલ દૂર ધામા નામનું ગામડું આવેલું છે. આ બંનેની વચ્ચે, રસ્તાની પાસે એક વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સમાધિસ્થાનોનો સમૂહ મારી નજરે ચડ્યો. પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં અનાર્ય પ્રજાઓમાં એક એવો રિવાજ હતો કે મુડદાંને દાટી તે સ્થળે તેનું સ્મારક ખોડી તેની ઉપર ત્રણ દિશાઓમાં ત્રણ શિલાઓ રોપીને એમની ઉપર એક વધુ શિલા મૂકી ઘરના આકારની એક નાની સમાધિ બનાવતા. એમાં એક દ્વાર રાખતા અને એમાંથી અંદરના સ્મારકને, મૃત માનવીનાં કુટુંબી સ્નેહીજનો ખાસ દિવસોએ નૈવેદ્ય ધરતા કે બલિ આપતા. એવાં સમાધિસ્થળો ડૉલ્મેન–Dolmen કહેવાય છે અને એ નાના મોટા અનેક પ્રકારનાં હોય છે. દક્ષિણ હિંદમાં ડૉલ્મેનો સારી સંખ્યામાં અને મોટા કદનાં મળી આવે છે. આ સિવાય આસામ, ચૂટિયા, નાગપુર અને મધ્ય પ્રાંતના વન્ય વિસ્તારોમાં પણ એ મળી આવે છે. ડૉલ્મેનોને લગતી ઝીણી વિગતોમાં અહીં ઊતરી શકાય તેમ નથી, પણ સહેજ પરિચય માટે નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઇ પડશે :

'દક્ષિણ હિંદમાં એવી કથાઓ પ્રચલિત છે કે આદિ કાળમાં એ પ્રદેશમાં વહેંતિયાઓની એક મહાન પ્રજા રહેતી હતી. એ લોકોનાં સમાધિસ્થળો તે આ ડૉલ્મેનો છે. આ પ્રજાઓ તે દક્ષિણ હિંદના મોરીઅરમને, પાન્ડુકુઝી, મન્ડુ, મન્ડોવરકુઝી વગેરે લોકો હતા. રામાયણમાં વર્ણવેલા વાનરો કદાચ એ હોઈ શકે, કારણ કે એ લોકો પોતાના પહેરવેશમાં શણગાર તરીકે બનાવટી પૂછડું ધારણ કરતા.' (Prehistoric India p. 322)

ગુજરાત પુરાતન કાળમાં પાંચ દ્રવિડ દેશોમાંનો એક ગણાતો. પ્રાચીન તામિલ સાહિત્યમાં એની નોંધ મળે છે, અને આજ પર્યંત અહીંના બ્રાહ્મણો આર્યાવર્તના બ્રાહ્મણોથી જુદા 'પંચદ્રવિડ' વર્ગમાં ગણાય છે. એ સૂચવે છે કે આર્યોના આગમન પૂર્વે ગુજરાતમાં અનાર્ય પ્રજાઓ વસતી હતી. હાલના ભીલ, કોળી, દૂબળા, ચોધરા વગેરે રાનીપરજ અને કાળીપરજ લોકો એ અનાર્યોના વંશધરો છે. (એ અનાર્યો દ્રવિડો જ હતા એવાં પ્રમાણો હજુ મળ્યાં નથી. એ પ્રશ્ન સંશોધનને પાત્ર છે.) એવા સંજોગોમાં ગુજરાતને આંગણે ડૉલ્મેનો મળી આવે તો તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. અલબત્ત ભલગામ–ધામાનાં નાનાં ડૉલ્મેનો વિષે વિસ્મયકારક બીના એ છે કે તે પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં નહોતાં. મારી સાથેના મજૂર કોળીએ મને જણાવ્યું કે કોળીઓની અમુક પેટાજ્ઞાતિઓમાં હજી પણ ડૉલ્મેનો બાંધવાનો રિવાજ પ્રચલિત છે, અને તેને એ લોકો 'ગાંડવો' કહે છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાંની એ પ્રજાઓની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થવો આવશ્યક છે. એથી કદાચ અનાર્ય પ્રજાઓના ઇતિહાસને લગતા કેટલાક કોયડાઓ ઉપર પ્રકાશ પડવા સંભવ છે. આ વિષયને લગતી બીજી કેટલીક ચર્ચા મારી આવતી લેખમાળામાં આવશે.

આ લેખમાં આવતાં સ્થળ દર્શાવતો નકશો

ઝીંઝુવાડા અને સરસ્વતી નદીનો પ્રાચીન પ્રવાહ

સાંજ પડી. આકાશને પશ્ચિમ પ્રાંગણે સોનેરી તેજ પથરાયાં. ઝીંઝુવાડાને ઢાંકી રહેતી વૃક્ષઘટાનાં દૂરથી દર્શન થયાં. પણ ઝીંઝુવાડામાં પ્રવેશ કરીએ તે પૂર્વ તેનો પરિચય આપણે મેળવી લઇએ.

'ઝીંઝુવાડાની પાસે ઝીલાણ નામનું તીર્થ છે અને તેમાં નળેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. કહેવાય છે કે એ નળ રાજાએ બંધાવ્યું હતું. દર વર્ષે ભાદરવાની અમાસે ત્યાં જાત્રા ભરાય છે. ઝીલાણની નજીકમાં જ ભોટવાતીર્થના કુંડો આવેલા છે. કહેવાય છે કે આ સ્થળે સરસ્વતી નદી થંભી ગઇ હતી અને ત્યાંથી પછી સમુદ્રને ભેટવા ગઈ હતી.' (The Folklore of Gujarat, p. 39)

ઝીલાણ અને ભોટવા તીર્થો જ્યાં આવેલાં છે તે વિસ્તાર ઝિલ્લાણંદ બેટ કહેવાય છે. ઝીંઝુવાડાની નૈઋત્ય અઢી માઇલ દૂર કચ્છના રણના સુકાએલા સાગરને ખોળે એ બેટ આવેલો છે.

સરસ્વતી-માહાત્મ્યમાં સરસ્વતી નદીના કાંઠાનાં તીર્થો વર્ણવતાં તેના પચીસમા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે લખેલું છે :

'(લોહેશ્વર તીર્થ પછીના વિસ્તારમાં વડવાનળ ધારણ કરી આગળ ચાલતાં સરસ્વતી અદૃશ્ય થયાં અને પછી) ઝીલાણું તીર્થને વિષે સરસ્વતી પ્રગટ થયાં. એ સાંભળી સુમતિએ માર્કંડેય ઋષિને ઝીલાણું તીર્થની ઉત્પત્તિ વિષે પૂછ્યું-તેનો ઉત્તર આપતાં માર્કંડેયે જણાવ્યું કે શંકર-પાર્વતી કૈલાસ ઉપર બિરાજતાં હતાં તે વખતે અમુક કારણસર કાર્તિકસ્વામીનો પાર્વતીએ તિરસ્કાર કર્યો, આથી કાર્તિકસ્વામી રિસાઇને નર્મદાકાંઠે આવી તપ કરવા લાગ્યા. મહાદેવ-પાર્વતી તેમને શોધતાં-શોધતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને તેમને મનાવ્યા. ત્યાંથી એ સઘળા ઝીલાણ તીર્થ આવ્યા. આ સ્થળે સરસ્વતીનું સ્વરૂપ ચક્રાકારે છે અને ત્યાં સમુદ્ર આવેલો છે. તે સમયે સરસ્વતીને વડવાગ્નિનો તાપ લાગવાથી એમ થયું કે આ સ્થળે જ વડવાનળને સમુદ્રમાં મૂકી દઉં;

આવું કરે છે? શું એમ બાળકોને એકલા મૂકી જતાં એમને કંઇ ડર લાગે છે? એમ ન હોય તો શા સારૂ તેઓ સોલ્જરો કહે છે તે કરે છે? શા સારૂ જેલ જવાની આવી સુંદર તક તેઓ ગુમાવે છે? મગનકાકા આ બહાદુરીનો મોકો જવા દે છે એ ઠીક નથી. બાપુજી હોત 'તો આવી રીતે દબાઈ ન જાત.' આમ અમારૂં નાનું મગજ તોફાને ચડ્યું. તે પ્રસંગે મને નહોતું સમજાયું તે હવે સમજાય છે કે મગનકાકા અહિંસાની સાચી ઉપાસના કરી રહ્યા હતા, મને છોકરવાદી ધમધમાટની ઘેલછા હતી. જ્યારે મગનકાકાને હિંદીઓનું નાક-અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ને હડતાલિયાઓનું હિત સાચવવાની ચીવટ હતી.

પોણોએક કલાક મગનકાકાએ અનુવાદ કરી સંભળાવવા પાછળ ગાળ્યો ને પછી પાછા પ્રેસમાં જઇ પોતાને કામે વળગી ગયા. થોડી વાર પછી પેલા લેફ્ટેનન્ટે એમને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું: 'હું જાઉં છું. મારી જેટલી પોલીસ છે તે અત્યારે તમારી જમીનમાં બધે ફરશે અને આ સઘળા હડતાલિયાઓને અહીંથી રવાના કરશે. ત્યાર પછી પણ મારા ત્રણચાર સોલ્જરો અહીં વસશે અને કોઠી પરથી નાસી આવનાર હડતાલિયાઓને પાછા મોકલી દેશે. અમારૂં થાણું વૉટલ્સની પેલી ટેકરી પર (સવારવાળી ટેકરી) રહેશે મારા સોલ્જરોને તમે મદદ કરજો.' મગનકાકાએ એને જવાબ વાળ્યો: 'તમારા સોલ્જરો અહીં ભલે રહે, એની સામે અમારો વાંધો નથી. બાકી જે લોકો આવશે, અહીં રહેશે તેને અમે ખોરાકી આપીશું ને રાખીશું. એમને તમારા સોલ્જરોને સુપરત કરવાનું અમારાથી નહિ બને. એટલું ખરૂં કે તમારા સોલ્જરોની આડે અમે નહિ પડીએ.'

કારતૂસોના ત્રણત્રણ પટ્ટાથી સજ્જ થયેલા એ સરદારો અને એમની પલટન પાછી ફરી. એ ચાલીસ ઘોડેસવારોમાંથી આઠ દસ સવાર રોકાયા ને બીજા બધા તબડક, તબડક કરતા સ્ટેશનને રસ્તે અદૃશ્ય થઇ ગયા હારબંધ ઝૂલતા એમના લાંબા ધોકાઓનો રૂવાબ પાછળ રહી ગયો.

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો. પ્રેસ બંધ કરી નીમાણે ચહેરે અમે ઘેર આવ્યા. પ્રેસ ખીણમાં અને અમારૂં ઘર ઊંચે ટેકરી પર હતું. ઘરઆંગણેથી સામે આવેલી પશ્ચિમ તરફની નાની નાની ટેકરીઓની હાર ચોખ્ખી દેખાતી હતી. એ ટેકરીઓ પર છૂટાંછવાયાં ઝૂંપડાં અને ઘાસનાં બીડ સિવાય બીજું ભાગ્યે જ નજરે પડતું. પણ એ દિવસે દરેક ટેકરીની કેડી પર માણસોની કતાર બંધાઈ ગઇ હતી. રોજની જેમ પ્રેસમાંથી આવી કંઇ પણ ઘર કે બાગનું કામ કરવાની આજે અમને હોંશ ન હતી. હું તો અમારી પાણીની ટાંકીના ઓટલા પર બેસી આ જતા ટોળાને મીટ માંડી જોતો રહ્યો.

એક પાછળ એક સાવ અડોઅડ કીડીની પેઠે એ લોકો જતા હતા. સૌને માથે મેલાં પોટલાં હતાં. કોઇકોઇને માથે પેટી હતી. રાતી સાડીઓવાળી બાઇઓને લીધે કતારમાં ભાત પડતી હતી. બાઇઓની કાખમાંનાં છોકરાને લીધે કાળાં માથાંઓની એકવડી હાર વચ્ચેવચ્ચે બેવડાઈ જતી હતી. બાકી આખું દૃશ્ય આકાશમાં જતી કુંજડીઓની હાર સમું હતું. પશ્ચિમ ક્ષિતિજનાં સૂર્યાસ્ત સમયનાં ગુલાબી વાદળાં એ હાર ઉપર લાલી બિછાવી એ લોકોનાં મનનો ગુસ્સો ચોદિશ પ્રગટાવી રહ્યાં હતાં. સૂરજ ક્ષિતિજના ખોળામાં આવી પડ્યાં ત્યારે એમના લાંબાલાંબા ઓળા ભય અને ખેદનો ત્રાસ ગગનમાં વધારી મૂકતા હતા. વાદળાં ધીમેધીમે ગુલાબી મટી કાળાં પડ્યાંને અંધારૂં ઊતરી આવ્યું તો યે એ હારો અખંડ ચાલ્યે જ જતી હતી અને એક પછી એક માથું ક્ષિતિજની પાછળ અદૃશ્ય થયે જતું હતું.

અહીં હું વ્યગ્ર બની મનમાં ને મનમાં વિમાસતો હતો: 'બિચારા કેટલે દૂરથી આટલો સામાન ઉપાડીને આવેલા! હજુ અહીં ઠરી ઠામ બેઠા નહિ ત્યાં તો એમને પાછા હાંકી કાઢવામાં આવ્યા આવ્યા ત્યારના ડરતા હતા અને છેવટે એમને જવું જ પડ્યું. કોઠીએ જશે ને સૂઆંઇની પેઠે એમના પર કોરડા વીંઝાશે તો? ત્યાં કોણ એમનું રખોપું કરવાનું?'

આટલા દિવસો સુધી રાત દિવસ એમની વચ્ચે રહેવાથી મારૂં મન જાણે એમની સાથે બંધાઈ ગયું હતું. એમને જતા જોઈ મન ચીમળાઇ જતું હતું. ઊંડેઊંડે મનમાં થતું હતું: 'ના, આ લોકો સાવ નથી ગયા. સોલ્જરોની સામા થવાને બદલે અત્યારે ગયા છે, પણ સોમવારની હાજરી ભરી જરૂર પાછા આવશે.' પણ એ દુરાશા હતી. હડતાલિયાઓની એ વિદાય છેવટની હતી.

(ચાલુ) **પ્રભુદાસ છગનલાલ ગાંધી**

બૉમ્બ ને તેનાથી બચવાના ઉપાય

(અનુસંધાન પાછળના પાન ૧૪થી) સૂસવાટા મારતો પવન હોય તો તેની અસર બિલકુલ થતી નથી. પણ પવનની લહરીઓ સાથે આ પ્રકારના વાયુ ઘરમાં પેસી જાય છે અને દૂરદૂર સુધી ફેલાય છે.

ટકાઉ ગૅસના પણ ઘણા પ્રકાર છે. મસ્ટર્ડ ગૅસ આ પૈકીનો એક છે. ઇટલીએ ઍબિસીનિયા સામે આ ગૅસનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ ફિનાઈલ જેવા રંગનો ઘટ પ્રવાહી પદાર્થ હોય છે. ચામડીને લાગે ત્યારે તરત ખબર પડતી નથી અને તેથી માણસ ગાફેલ રહે છે. પરંતુ થોડી વારે આખે શરીરે ચળ ઊપડે છે અને ખંજોળ્યા પછી મોટામોટા ફોલ્લા થઈ, તે ફૂટતાં ચાંદાં થાય છે! આ ચાંદાં, યોગ્ય ઉપચાર કરીએ તો પણ, બે કે અઢી મહિને રૂઝાય છે. આ પ્રવાહી પદાર્થ, બહુ ધીમેધીમે વાયુ બનીને ઊડી જતો હોવાથી, પડવાની જગ્યાએ પંદરવીસ દિવસ રહે છે. ખાસ કરીને બધા પદાર્થોમાં મળી જવાના તેના ગુણને લીધે તે વધુ નુકસાન કરે છે. તે કપડાં પર પણ ચોંટી જાય છે અને ધીમેધીમે વાયુ રૂપે નાકમાં અને મોઢામાં પેસે છે. ડામરના રસ્તા, ઘર પરનાં નળિયાં, લાકડકામ, ઇંટો વગેરે આ પદાર્થને શોષે છે. તેલ, સ્પિરિટ, એન્જિન, ચરબી, ડામર વગેરેમાં એ સહેલાઇથી મિશ્ર થઇ જાય છે. રસ્તાની નીચેની પાણીની નળીઓમાં પણ તે પેસી જાય છે.

ગૅસથી બચવા માટે ગૅસમાસ્ક વપરાય છે. પરંતુ માસ્કથી નાક, આંખ, મોઢું અને શ્વાસનળી એટલાંનું જ રક્ષણ થાય છે અને તે પણ થોડા વખત પૂરતું જ. માસ્કમાં તારની, રૂની, કોલસાની અને કેટલાક રાસાયનિક પદાર્થોની એક પછી એક ગળણીઓ (filters) હોય છે અને શ્વાસ લઇએ ત્યારે ઝેરી દ્રવ્યો એ ગળણીમાં રહી જાય છે. ગૅસમાસ્ક વાપરવાની ટેવ ન હોય તે માણસ શરૂઆતમાં ગૂંગળાઈ ગયા જેવો થઈ જાય છે. ચારપાંચ કલાક વાપર્યા પછી ગળણીઓ ઝેરી દ્રવ્યોથી ભરાઇ જાય છે અને માસ્ક નકામો બને છે. કપડાં પર પ્રવાહી મસ્ટર્ડ ગૅસ પડ્યો હોય તો એકબે કલાક ઊકળતા પાણીમાં તે કપડાં પલાળી રાખવાથી તેની અસર નાબૂદ થાય છે.

માસ્કને બદલે ભોંયરાં કે આશ્રયસ્થાનની ઓરડી પણ વપરાય છે. આવી ઓરડીને એક જ પ્રવેશદ્વાર હોય છે અને તે પ્રવેશદ્વારમાં પણ માસ્કના જેવી જ ગળણીની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે, એટલે અંદરનાં માણસોને રક્ષણ મળે છે.

(પ્રો. ર. શ્રી. દેશપાંડેના લેખ ઉપરથી ફેરફાર સાથે)

પંચતંત્રની વાર્તાઓ

વળી શત્રુ ભલે દુર્બળ હોય, પણ બહુ હોય તો એની હારે વિરોધ ન કરવો. કહ્યું છે, કે

બહુ નહિ વિરોદ્ધવ્ય મહાજન જ દુર્જય।
બહુ મળી કરી કીડી ખાય કાળા ય નાગને॥

મેઘવર્ણે કહે, 'એ કેમ?' ચિરજીવી કહે,

કથા ૬

એક રાફડામાં અતિદર્પ નામે મહાકાય કૃષ્ણસર્પ હતો. તે એક વાર નાનકડા છિદ્રમાંથી નિકળવા ગયો, એટલે એનું શરીર છોલાઇ ગયું ને એમાંથી લોહી નિકળ્યું. એ શોણિતના ગન્ધ અનુસાર કીડી આવી તથા નાગ ઉપર ફરી વળીને એને વ્યાકુળ કર્યો. એમાંથી કેટલીને એ મારે? પોતે બહુ રહી, એટલે કીડીએ એને આખે શરીરે ઘાયલ કર્યો ને એ મરી ગયો.

એટલે હું કહું છું: 'બહુ નહિ વિરોદ્ધવ્ય' ઇતિ.

હવે વાયસેશ્વર, મારાં પીછાંનો લોચ કરો, મને નિષ્ઠુર વચન કહો, ક્યાંકથી લોહી લાવીને મારે શરીરે લીંપો, આ વડ નીચે જ મને નાખીને ઋષ્યમૂક પર્વતે જાઓ તથા હું કૃતકૃત્ય થઇને આવું ત્યાં લગી ત્યાં પરિવાર સહિત રહો. મારી ચિન્તા ન કરવી.'

ચિરજીવીની શીખવણી પ્રમાણે એને તરુ તળે છોડી મેઘવર્ણ બધા કાગડાને લઇને ઋષ્યમૂક ગયો. શત્રુ ભાગ્યાના સમાચાર ઘૂડરાજને મળ્યા, એટલે ભયભીત તથા પલાયનપરાયણ શત્રુ ક્વચિત જ હાથમાં આવે એમ કરીને અરિમર્દન રાતે ઝટઝટ આવ્યો, પણ એકે કાગડાને જોયો નહિ, એટલે કયે માર્ગે ગયા તેની તપાસ કરવા મંડયો.

ચિરજીવીને થયું, કે 'આ એમ ને એમ જાય તો તો મારી જાત્રા અફળ જાય. અને કહ્યું છે:

અનારંભ જ કાર્યોનો પહેલું બુદ્ધિલક્ષણ।
પ્રારબ્ધઅન્તગમન એ બીજું બુદ્ધિલક્ષણ॥

અનારંભ સારો, પણ આરંભવિઘાત નહિ સારો. એટલે હું બોલીને મને છતો કરું.' એમ વિચારીને તેણે કા કા કા એવો મન્દમન્દ શબ્દ કર્યો. તે સાંભળીને ઘૂડ એને મારવા આવ્યા, એને ચિરજીવી કહે, 'અહો, હું મેઘવર્ણનો મુખ્ય મન્ત્રી છું, ને એણે જ મારી આ અવસ્થા કરી છે. એટલે તમારા સ્વામીને મારી વાત કરો, એને મારે બહુ કહેવાનું છે.'

ઘૂડપતિ ચિરજીવી આગળ આવ્યો ને પૂછ્યું, 'તારી કેમ આ દશા થઈ?' ચિરજીવી કહે, 'દેવ, આ અવસ્થાનું કારણ સાંભળો. બહુ કાગડાને હણાયેલા જોઇને મેઘવર્ણે ઘૂડદુર્ગ ઉપર ચડાઈ કરવા ધાર્યું, પણ મેં કહ્યું કે શત્રુ બળવાન્ છે, એટલે આપણે કૌશિકેન્દ્રને નમવું જોઇએ: કહ્યું છે, કે

ગુણવાન નમે છે જો પુરુષો જેમ કાર્મુક।
નગુણા સ્તબ્ધ મેં દીઠા પુરુષો જેમ કાર્મુક॥

તન્ત્રાખ્યાયિક ૩-૭૨॥

આથી મને શત્રુપક્ષપાતી જાણીને મારી આ ગતિ કરી. હવે તમારા ચરણ જ મારું શરણ છે.'

'હવે મારે ને તારે મૈત્રી ઉચિત નથી, માટે હવે તારે ફરી અહીં ન આવવું'. એમ કહીને બ્રાહ્મણને છેવટનો મૂલ્યવાન હીરો આપી સર્પ રાફડામાં ચાલ્યો ગયો.

એટલે અરિમર્દન એના મંત્રીમંડળ હારે મંત્રણા કરવા મંડ્યો. રક્તાક્ષ, ક્રૂરાક્ષ, દીપ્તાક્ષ, વક્રનાસ ને પ્રાકારકર્ણ આ પાંચમાંથી રક્તાક્ષ કહે, 'દેવ, અહિં શું વિચાર કરવાપણું છે? એને ઝટપટ હણવો ઘટે છે. કહે છે, કે

પ્રદીપ્ત ચિતિકા જો ને જો વાગ્યું ફણમાં મને ।
એકવાર તુટી પ્રીતિ ન સંધાય જ સ્નેહથી ॥ ૩-૧૨૯॥

અરિમર્દન કહે, 'એ કેમ?' રક્તાક્ષ કહે,

કથા ૭

એક અધિષ્ઠાને હરિદત્ત નામે બ્રાહ્મણ હતો. એ ખેતી કરતો, પણ એનો શ્રમ સદાય નિષ્ફળ જાય. એક દિવસ એ ઊનાળાના અવસાનમાં ઘામથી ત્રાસીને પોતાના ખેતરમાં ઝાડની છાયામાં સૂતો, અને ત્યાંથી થોડે દૂર રાફડા ઉપર મોટી ફણ પસારીને પડેલા ભીષણ ભુજંગમને જોઇને વિચાર્યું: 'આ ક્ષેત્રપાળ છે, મેં એને કદાપિ પૂજ્યો નથી.' એમ કરી ક્યાંકથી દૂધ માગી આવી શરાવલામાં નાખી રાફડા આગળ જઇને એ બોલ્યો, 'હે ક્ષેત્રદેવતા, તારો અહિં વાસ છે એ હું જાણતો નથી, એટલે મેં તને પૂજ્યો નથી; એથી ક્ષમા કર.' એમ કહી નાગને દૂધ પાઇને એ ઘેર ગયો. બીજે દિવસે સવારે આવીને જુએ છે તો શરાવલામાં એક સોનૈયો જોયો. એટલે એ તો નિત્ય એકલો આવે, દૂધ પાય ને સોનૈયો લઈ જાય. એક દિવસ સર્પને પાવાનું કામ પુત્રને ભળાવીને બ્રાહ્મણ ગામતરે ગયો. તે દી છોકરે દૂધ પાયું ને બીજે દી સોનૈયો જોયો, એટલે એણે વિચાર કર્યો, કે 'આ રાફડો સોનૈયાથી ભરેલ હશે, એટલે સર્પને મારી બધાય એક હારે લઇ લઉં.' એમ ધારી બીજે દિવસે દૂધ પાતાં પાતાં એણે સર્પના માથા ઉપર લાકડી મારી. દૈવવશાત્ સર્પ મર્યો નહિ અને રોષથી બ્રાહ્મણને તીવ્ર વિષવાળે દાંતે કરડ્યો, એવો જ એ મરી ગયો. એટલે સ્વજનોએ થોડે દૂર ખેતરનાં લાકડાં ખડકીને એનો સંસ્કાર કર્યો. બીજે દિવસે પિતા આવ્યો, ને પુત્રમરણની વાત સાંભળી.તોપણ એ તો દૂધ લઇને સર્પ આગળ ગયો. સર્પે રાફડામાં રહીને જ કહ્યું, 'બ્રાહ્મણ, પુત્રશોક મૂકીને તું લોભથી અહિં આવ્યો, પણ હવે તારે મારે પ્રીતિ ઉચિત નથી. તારા યૌવન-મદમત્ત પુત્રે મને માર્યું, ને હું એને કરડ્યો. હવે લાકડીનો પ્રહાર હું કેમ ભૂલું, અને પુત્રશોકનું દુઃખ તને કેમ વીસારે પડે?' એમ કહી બ્રાહ્મણને હીરો આપી 'હવે તારે અહિં ન આવવું' એમ ફરી કહી સર્પ રાફડામાં ચાલ્યો ગયો; ને બ્રાહ્મણ મણિ લઇને ઘેર આવ્યો.

એટલે હું કહું છું 'પ્રદીપ્ત ચિતિકા જો ને' ઇતિ. આને માર્યો એટલે તારું રાજ્ય વિના પ્રયત્ને નિષ્કંટક થઈ જાય.

(ચાલુ) દેસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

ગણિત ગમ્મત

૭,૧૩,૧૯ વગેરે જેવા અંકો વડે ભાગ ચાલી શકે છે કે કેમ તે શોધી કાઢવાની સહેલી ચાવીઓ

(૭)	(૧૩)	(૧૯)
૧૬૪૭૮	૩૦૬૦૨	૨૩૪૪૬
૧૬૪૭ | ૮	૩૦૬૦ | ૨	૨૩૪૪ | ૬
+૪૦ ×૫	+૮ ×૪	+૧૨ ×૨
૧૬૮૭	૩૦૬૮	૨૩૫૬
૧૬૮ | ૭	૩૦૬ | ૮	૨૩૫ | ૬
+૩૫ ×૫	+૩૨ ×૪	+૧૨ ×૨
૨૦૩	૩૩૮	૨૪૭
૨૦ | ૩	૩૩ | ૮	૨૪ | ૭
+૧૫ ×૫	+૩૨ ×૪	+૧૪ ×૨
૩૫	૬૫	૩૮

કોઇપણ રકમને ૨,૩,૫,૯ કે ૧૧ વડે ભાગી શકાય છે કે કેમ એ શોધી કાઢવાની રીતો તો તમે ગણિતમાં શીખી ગયા હશો, પણ ૭, ૧૩ ને એવી વિચિત્ર રકમનો અમુક રકમ પર ભાગ ચાલે છે કે કેમ એ શોધવાની 'ચાવીઓ' કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. ઉપર એવી ચાવીઓ આપી છે. ત્યાં ત્રણ રકમો આપેલી છે: ૧૬૪૭૮, ૩૦૬૦૨ અને ૨૩૪૪૬. પહેલી રકમ ૭ વડે ચાલતો ભાગ શોધવાની ચાવી સમજાવે છે; બીજી ને ત્રીજી રકમ ૧૩ ને ૧૯ની ચાવી બતાવે છે.

સૌ પહેલી ૭ની ચાવી લો. એ શીખી ગયા, એટલે પછી ૧૩, ૧૯, ૨૩, ૨૯, ૫૯, ૭૯, ૮૯ એ રકમોની ચાવીઓ હાથ આવી જશે.

કોઇપણ રકમ લો. દાખલા તરીકે (પહેલા હિસાબમાં બતાવ્યા મુજબ) ૧૬૪૭૮ લીધી. એ રકમના બે ભાગ પાડો: એવી રીતે કે એક બાજુ છેલ્લા અંક સિવાયની આખી રકમ જાય અને બીજી બાજુ ફક્ત છેલ્લો એકમનો જ અંક જાય. એમ કરતાં આપણે લીધેલી રકમમાં એક બાજુ ૧૬૪૭ આવશે અને બીજી બાજુ ૮ આવશે. હવે એ બીજી બાજુ આવેલા છેલ્લા અંક (૮)ને ૫ વડે ગુણો. આવે તે ગુણાકાર (૪૦) છૂટી પાડેલી રકમમાં ઉમેરો. હવે એ સરવાળાની રકમમાં જો બે કરતાં વધારે આંકડા આવતાં હોય તો ફરી પાછા ઉપર મુજબ એ રકમના બે ભાગ પાડો તથા બીજા ભાગમાં આવેલા છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણો, અને આવે તે ગુણાકાર છૂટી પાડેલી રકમમાં ઉમેરતા જાઓ. આમ, છેવટે રકમ બે આંકડાની જ રહે ત્યાં સુધી એ કરતા જાઓ. હવે એ છેવટે આવેલી બે આંકડાની રકમને જો ૭ વડે ભાગી શકાતા હોય તો મૂળ રકમને ૭ વડે ભાગી શકાશે. આપણે લીધેલા પહેલા દૃષ્ટાંતમાં એ રીતે છેલ્લે ૩૫ આવે છે. ૩૫ ને ૭ વડે ભાગી શકાય છે, માટે મૂળ રકમ ૧૬૪૭૮ ને પણ ૭ વડે ભાગી શકાશે.

આ વાત થઇ ૭ની. એ જ રીતે ૧૩, ૧૯, ૨૩, ૨૯, ૫૯, ૭૯ ને ૮૯ એ તમામને માટે રીત તો એક સરખી જ છે. ફરક ફક્ત છુટા પાડેલા એકમના આંકડાને ગુણવા બાબતમાં છે. જેમ ૭ની ચાવી માટે છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણવો પડે છે, તેમ એ દરેકને માટે છેલ્લા અંકને ગુણવા માટે નીચે મુજબ જુદાજુદા અંક છે:

૭ ને માટે છેલ્લા અંકને ૫ વડે ગુણો; ૧૩ને માટે ૪ વડે, ૧૯ને માટે ૨ વડે, ૨૩ને માટે ૭ વડે, ૨૯ને માટે ૩ વડે, ૫૯ને માટે ૬ વડે, ૭૯ને માટે ૮ વડે અને ૮૯ને માટે ૯ વડે ગુણો.

પ્રથમ પ્રયાસે કદાચ આ રીત સરળ નહિ ભાસે. છતાં નથી એ કપરી કે નથી એ મુશ્કેલ. અલબત્ત, પ્રયાસ અને મહાવરાની જરૂર તો ખરી જ. પણ પછી તો એ ચાંપ જેટલી સરળ ને સહેલી થઇ પડશે. ૭ અને ૧૩થી ખસતા ખસતા તમે ૧૯, ૨૩, કે ૨૯ પર જઇ ચડશો, ત્યારે તો આ રીત ખચિત રમૂજ ઉપજાવશે. દરેક વખતે છેવટની રકમ બે આંકડાની જ લાવવી પડે છે. ૭, ૧૩, ૧૯, ૨૩ ને ૨૯ માટે એ રકમો જુદીજુદી આવશે, પરંતુ ૫૯, ૭૯ અને ૮૯ની બાબતમાં તો એ રકમો અનુક્રમે ૫૯, ૭૯ અને ૮૯ જ આવશે.

—કપુરચંદ રાયચંદ મહેતા

પુરુષાર્થીઓના પિતામહ હિમાલયના પ્રદેશમાં

(અનુ૦ પાછળ પૃ. ૯થી) એક પથ્થર ઉપરથી બીજા પથ્થર ઉપર ચાર-પાંચ ફીટનો કૂદકો મારીને અમે આગળ વધતા હતા. હું તો પાછળ જોયા વિના આગળ વધ્યે જ ગયો. ખૂબ ઉપર જઈ પાછું ફરીને જોયું તો મારા નાસિપાસ થએલા મિત્રો નીચે ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપરથી ઘોડેસવાર બની ગુલમર્ગ તરફ જતી પગદંડી ઉપર કૂચ કરતા જણાયા!

હવેનું આરોહણ વધારે કપરું હતું. પથ્થરોની વચ્ચે બરફ જામી ગએલો. કેટલીક જગ્યાએ સખ્ત તો કેટલીક જગ્યાએ પોચો, તાજો વરસેલો, રૂના પોલ જેવો. અજાણતાં પગ પડે તો નીચે ક્યાં ય ગબડી પડાય; અને નીચે આવકારવા મૃત્યુ તૈયાર જ હોય. વચ્ચે ભાગ્યે જ બીજો માર્ગ રહે. કેવું અટપટું છે જીવનનું ધોરણ! ચઢવાનું સાહસ પ્રશંસનીય છે, પણ વચમાંથી—અધેથી પડવું એટલે મૂર્ખતા. આ પથ્થરોની માફક જીવનનાં યે પગથિયાં ચઢતાં કેટલું સાવચેત રહેવું પડે છે! જય ને પરાજયનાં પલ્લાં પગ મૂકવાની સહેજ ભૂલ થતાં કઈ તરફ નમી જાય એ તો ભાવિના ગર્ભમાં જ રહે છે.

આ પથ્થરો કૂદવામાં, બરફ ખૂંદતાં ઉપર ચઢવામાં હિંમત અને ધીરજ બંનેની જરૂર છે. શક્તિની આવશ્યકતા ખરી, પરંતુ તે જો બે-લગામ કૂદકા ભરવા પ્રેરે તો શિખર પર જવામાં મદદ કરવાને બદલે નીચે ખીણમાં ધકેલી મૂકે.

પુરુષાર્થનું પરિણામ મળે જ, જો તે ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ હોય તો. મને એ પરિણામ મળ્યું. બે કલાકની સતત મહેનત પછી હું અને ચાચાજી પસીનાથી રેબઝેબ થતા ૧૪,૫૫૦ ફીટની ઊંચી શિખર-માળાના મસ્તકે પહોંચ્યા. શ્રમ પછીની સિદ્ધિથી હૃદય મસ્ત બન્યું હતું. નસોમાં ગરમ લોહી વહેતું હતું. કાશ્મીરની ઠંડી શરીર સાથે અથડાઈ વિના અસર પાછી પડતી હતી.

આ ઊંચાઈએથી દેખાતું દૂરની ઉત્તુંગ હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાનું દૃશ્ય પૃથ્વીના અદ્ભુત, અભંગ અને સનાતન સૌન્દર્યની સીમા બતાવી રહ્યું હતું. દૂર દેખાતા નંદાદેવીના ઝગમગતા રૂપશિખર ઉપરથી દૃષ્ટિ જાણે હિમાલયના પંદરસો માઈલના વિસ્તીર્ણ પ્રદેશને નિહાળતી ન હોય! આંખો દર્શનથી કૃતકૃત્ય બનતી હતી. હૃદય મસ્તીથી ઉન્મત્ત બન્યું હતું. કેવી અનંત વિસ્તરી રહી છે આ ધવલ ગિરિમાળા! તે પણ હિંદની જ, ભારતની જ, મારા જ દેશની. મારા દેશની આ ગૌરવપ્રતિમા. મારો દેહ પણ એના જ કણોથી પોષાએલો!

જગતભરના સાહસિકોના સાહસને—માનવકુલની મર્દાનગીને કંઈક વર્ષોથી પડકારતાં ઊભાં છે આ હિમશિખરો; સદાકાળ અજેય. જાણે ખુદ ત્રિપુરારિ કૈલાસપતિ પોતાની કાયા વિરાટ કરી, માથે હિમમુકુટ પહેરી પૃથ્વીને અવલોકી રહ્યા ન હોય!

પાછળ નજર ફેરવું છું તો અલપથ્થરના મેદાન ઉપરનું નાનું, સુંદર સરોવર દેખાય છે. હું ને ચાચાજી કૂદતા ત્યાં પહોંચ્યા. સ્ફટિક જેવું પારદર્શક જળ, સપાટી ઉપર કોઈકોઈ જગ્યાએ હિમની શુભ્ર બિછાત, આભના ભાગમાં અનંત અવકાશના આસમાની રંગ, ને આસપાસની શૃંગકતારના ઝળકતા પડછાયા. આત્મવિસ્મૃતિ કરાવતું દૃશ્ય. જાણે વિશ્વચૈતન્યનું કોઈ વિરાટ સ્વરૂપ સરોવરની જળ-આરસીમાં પ્રતિબિમ્બ નિહાળતું હોય!

સરોવરના કિનારા ઉપરનો તાજો બરફ ભૂખ્યા પેટમાં આવકાર-પાત્ર થઈ પડ્યો. ચાચાજી પાસે મકાઈના રોટલા હતા. મકાઈના રોટલા ને બરફ. ખાવામાં કેટલી લિજ્જત! કાશ્મીરમાં મકાઈ ગરીબનો ખોરાક છે. મકાઈના રોટલા સ્વાદિષ્ટ લાગ્યા. આવી અસાધારણ ઊંચાઇ ઉપર આ ખોરાક પણ ક્યાંથી?

નાનો, મઝાનો તંબૂ નાખી અહીં અનંતની અટારી ઉપર રહેવાનું હોય તો! હું વિચારતો હતો. ત્યાં ચાચાજી કૂદ્યા. તેમની નજર પશ્ચિમ તરફથી એકાએક અમારી તરફ ધસી આવતા એક વાદળ-સમૂહ ઉપર સ્થિર થઇ. તેની અનુભવી આંખો ચમકી અને તે બોલી ઊઠ્યા, 'બાબુજી જલદી કરો. અભી શીન ગિરેગા.' આ ઊંચાઇ ઉપર બરફનો વરસાદ એટલે અમારા જીવન ને મૃત્યુ વચ્ચે અંતિમ લડાઇ!

સરોવરને ગોળ ફરી ઊભી રહેલી અફરવાટનાં શિખરોની હાર ઉપર ક્ષણવારમાં છાયા-પડછાયાની રમત શરૂ થઇ. સૂર્યનો પ્રકાશ હારતો લાગ્યો અને સરોવરનાં શાંત નીર ઉપર તુફાન પહેલાંની આગાહી રૂપ ઠંડા પવનના સખ્ત સપાટા શરૂ થયા. ચારે તરફ આછો અંધકાર છવાઈ ગયો. ચાચાજીએ અને મેં પથ્થર કૂદવાનું શરૂ કર્યું. મન ભયથી અને શરીર ઠંડીથી થરથરતાં હતાં. અમારી પાસે ઝડપ વિના બીજો ઉપાય ન હતો.

બરફનું તુફાન! જેણે ભલભલા સાહસશૂરાઓને હંફાવી હતાં ન હતા કરી નાખ્યા છે, એ બરફનું તુફાન! શક્ય એટલી ઝડપ અને ચપળતાથી હું ચાચાજીની પાછળ દોડ્યે જતો હતો. કાશ્મીરી વૃદ્ધ અત્યારે કૂદવામાં મારાથી વધારે જુવાન લાગ્યો. મારાથી ક્યાં યે આગળ ચાચાજી કૂદતા જાય. વચ્ચેવચ્ચે જોરથી પોકારે: 'બાબુજી, જરા જલદી... પાઉં બઢાઓ... શીન કા તુફાન!' અફરવાટની વચ્ચેના ઘાટ ઉપર અમે પહોંચ્યા ત્યાં તો વાદળોની ઝાપટો શરૂ થઇ અને પાછળનાં સરોવર અને પર્વતટોચો અંધકારમાં અલોપ! અમે સપાટાબંધ નીચે ઊતરવા લાગ્યા. અર્ધું ઊતર્યા ન ઊતર્યા ત્યાં વાદળ તૂટી પડ્યાં—પાણીના ટીપાંને બદલે બરફનાં ફોરાં—મોટાં કાંકરા! એક તરફથી ધુમ્મસ ધસી આવ્યું.

આ પણ હિમાલયનું એક સ્વરૂપદર્શન જ હતું. જિંદગીમાં એક મોજ વધારે! ઉપર ગયા ત્યારે પસીનાથી રેબઝેબ બનેલા; નીચે ઊતરતાં પાણીથી નીતરતા હતા. ખીલનમર્ગના મેદાન ઉપર આવ્યા ત્યારે ઘડિયાળમાં છ વાગી ગયા હતા. મારો ઘોડો એક ઝાડ નીચે ઊભો રહી ઠંડીથી ધ્રૂજતો હતો. તેને લઇ હું ને ચાચાજી ગુલમર્ગને માર્ગે પડ્યા. પગમાં અસહ્ય દર્દ થતું હતું પણ હૃદયમાં પુરુષાર્થીઓના પિતામહના હિમાલયનાં દર્શનનો આનંદ સમાતો ન હતો.

નંદલાલ જોષી

સર જેમ્સ યંગ સિમ્પસન

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૭થી) સર્વોત્તમ હથિયાર હાથ આવ્યું હતું. એના આ મહત્ત્વને લઇ રાણી વિક્ટોરિયાએ ઇ. ૧૮૪૭માં એને પોતાનો દાક્તર નીમ્યો. ત્યાર બાદ પારીસની ઍકેડેમી ઑવ મેડીસીને તેને ફૉરેઈન એસોશિયેટ નીમ્યો. તે પછી યુરોપ અમેરિકાની અનેક વૈદક સંસ્થાઓએ એનું સંમાન કર્યું. ઈ. ૧૮૫૬માં ફ્રેન્ચ ઍકેડેમી ઑવ સાયન્સે એને ૨૦૦૦ ફ્રાન્કનું મૉન્થ્યૉન ઇનામ આપ્યું.

ખુદ શસ્ત્રક્રિયામાં પણ સિમ્પસને સારો ફાળો આપેલો. ધોરી નસો સાંધવાની એણે એક નવી રીતિ શોધી કાઢેલી જે 'Acupressure' કહેવાય છે. છતાં લિસ્ટરને 'ઍન્ટીસેપ્ટિક' શસ્ત્રક્રિયા એ સમજી નહોતો શક્યો ને એનો વિરોધ કરતો રહેલો!

ઇ. ૧૮૬૬માં એને બૅરોનેટ બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ થોડાં જ વર્ષમાં ઈ. ૧૮૭૦ના મેની છઠ્ઠી તારીખે તેનું અવસાન થયું.

સંસારનાં શહેરો

૨૯-રંગૂન

વિધિની પણ વિચિત્રતા છે કે 'યાન-કૉન' (એટલેકે યુદ્ધનો અંત) એવા ભાવનાશાળી નામાભિધાન સાથે સ્થપાએલું બ્રહ્મદેશની રાજધાનીનું આ નગર આજે જગતના સૌથી મહાભયંકર યુદ્ધને કાળે જાપાનીઓના બૉમ્બમારાનું નિશાન બની રહ્યું છે.

દરિયાકિનારાથી ૨૧જ માઈલ ઉત્તરે,રંગૂન નદીના મુખ પર ડાબે કિનારે આવેલું આ બંદર પોતાની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થિતિને લીધે આજેદુનિયાનાં બંદરોમાં નામ જમાવી શક્યું છે. ઉપરવાસ ૯૦૦ માઈલ સુધી નૌકાયાન થઈ શકે તેવી નદીના મુખ પર અને પાસિફિક-હિંદી-આટલાંટિક એ ત્રણ મહાસાગરોના ધોરી જળમાર્ગ પર આવેલું હોવા સાથે દુનિયાના બંને ગોળાર્ધના મુખ્ય હવાઇ અને દરિયાઇ માર્ગોનું તે થાણું છે. વેપારની બાબતમાં કલકત્તા-મુંબાઈ પછી બ્રિટિશ હિંદનું એ ત્રીજા નંબરનું બંદર છે.

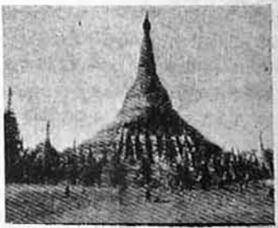
એક મામૂલી ગામમાંથી માત્ર છેલ્લી અરધી સદીમાં આવું મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એ નગરનો ઇતિહાસ બહુ પુરાતન નથી. જોકે પરંપરાગત રીતે તો એક પવિત્ર સ્થાન તરીકે ઘણા કાળથી બ્રહ્મદેશની પ્રજામાં એ આદરપાત્ર ગણાતું આવેલું. પણ તેનું ખરૂં મહત્ત્વ તો બર્મી રાજસત્તાના સ્થાપક અલોમ્પ્રાએ ઈ. ૧૭૫૩માં તેનું પુનર્વિધાન કર્યું ત્યારથી સ્થપાયું. રંગૂન જેનો અપભ્રંશ છે તે 'યાન-કૉન' નામ તેણે જ પાડેલું. ઇ. ૧૭૯૦માં ત્યાં પહેલી અંગ્રેજ કોઠી ઊઘડી. ૧૮૨૪માં પહેલા બર્મી વિગ્રહમાં બ્રિટિશોને કબજે એ ગયું,પણ સરી ગયું; પરંતુ ૧૮૫૨માં તેનો પાકો કબજો અંગ્રેજોએ લીધો અને પેગુ પ્રાંતની સાથે તે બ્રિટિશ હકુમતમાં ભેળવી દેવાયું. હજુ હમણાં વ્યાપારી અને રાજકીય હિતસંબંધોને લીધે હિંદથી તેને છૂટું પાડી સ્વતંત્ર બ્રિટિશ સંસ્થાન બનાવવામાં આવ્યું ત્યાં સુધી તે બ્રિટિશ હિંદનો જ ભાગ ગણાતું હતું.

રંગૂનની મુખ્ય આવક બંદરી છે,-એટલી કે આખા પ્રાંતની ૮૫-૮૬ ટકા આવક એ શહેર જ આપે છે. બ્રહ્મદેશની વિપુલ ચોખાની પેદાશ, તથા સાગ, રૂ, પેટ્રોલ અને બીજાં તેલો,સીસું,જસત,લાખ,મીણબત્તી,તમાકુ વગેરે બ્રહ્મદેશની સમૃદ્ધ ઉપજનું એ મુખ્ય નિકાસસ્થાન છે. ડિસેમ્બરથી મે સુધીના છ માસ તો ત્યાંનું બંદર, દર વર્ષે સરેરાશ થતી વીસ લાખ ટન ચોખાની નિકાસથી ધમધમી રહે છે.૧૯૨૧માં ગણાએલી પોણાચાર લાખની તેની વસ્તી આજે તો બેવડી ગણાય છે.

૧૮૫૦, ૧૮૫૩ અને ૧૮૫૫ એમ ત્રણ વર્ષમાં લાગલાગટ લાગેલી ભયંકર આગોએ તેને લગભગ તારાજ કરી નાખ્યું ત્યારપછી એની નવી નગરરચના આધુનિક પદ્ધતિસર સીધા રસ્તાઓ પાડીને કરવામાં આવી છે. આલીશાન જાહેર મકાનો,સદાકાળ વેપારથી ગાજતો રહેતો મોગલસ્ટ્રીટનો જાણીતો વ્યાપારી લત્તો અને રાજમાર્ગ, સમૃદ્ધ ગણાય તેવાંઝૂલૉજિકલ ને બૉટનિકલ ગાર્ડન,શહેરથી ૧૨ માઈલ ઉત્તરે મિંગાલૉડોનની લશ્કરી છાવણી ને કયાઈકાસાનનું ઘોડદોડનું મેદાન, ૧૬૦ એકરનું વિશાળ સુંદર રૉયલ લેઈક સરોવર તથા સમસ્ત પૂર્વમાં સર્વોત્તમ ગણાતો એવો ત્યાંનો ઉદ્યાન,અને એ સર્વના શિરટોચ જેવું, રંગૂનની ધર્મ-સૌંદર્યની સમૃદ્ધિ રૂપ શોભતું ત્યાંનું શ્વે-ડૅગૉન પૅગોડા, એ રંગૂનમાં જોવાલાયક સ્થળો છે. શ્વે-ડૅગૉન તો રંગૂનનો કિરીટ છે. ૧૬૮ ફૂટ ઊંચા સ્થાન પર આવેલું ૩૬૮ ફૂટ ઊંચું એ મંદિર બર્મીઓનો ધર્મ-પ્રાણ છે. તળથી તે શિખર સુધી તે શુદ્ધ સોને મઢેલું છે અને દર પેઢીએ એ સોનું લોકોના ફાળામાંથી બદલવામાં આવે છે.

ઉપર-દરિયાકિનારાનો માર્ગ; નીચે શ્વે-ડૅગૉન

ચિત્ર-હરીફાઈનાં પરિણામો

'કુમાર'ના ૨૧૫મા અંકના મુખચિત્ર પર બે હરીફાઇઓ જાહેર કરવામાં આવી હતી: એ ચિત્રનું નામ પાડી મોકલવાની,તથા તેની પૂર્ણરંગી નકલ કરી મોકલવાની. તેનાં પરિણામો નીચે મુજબ આવ્યાં છે: (૧) ૧૨ વર્ષની નીચેના હરીફોમાં રંગ-ચિત્રણાનું ઇનામ-જયંતીલાલ શામજીભાઇ, ભાવનગર, ઉમર વર્ષ ૮; નામકરણનું ઇનામ-જગદીશ ભગવાનલાલ ભટ્ટ, વીલેપારલે, ઉમર વર્ષ ૭; નામ-'ચાંદનીની મોજ.'

(૨) ૧૨ થી ૨૦ વર્ષ સુધીની વયના હરીફોમાં રંગચિત્રણાનું પહેલું ઇનામ-ભગવાનદાસ ગાંધી,મદ્રાસ,ઉમર વર્ષ ૧૬; બીજું ઇનામ-ડાહ્યાલાલ મોહનલાલ શાહ, વડોદરા, ઉમર વર્ષ ૧૭; નામકરણનું ઇનામ-રામનારાયણ ગંગળદાસ ભાવસાર, કઠલાલ, ઉમર વર્ષ ૧૭; નામ-'રમ્ય રજની.'

નામકરણ હરીફાઇમાં ઘણાખરાએ 'કુતૂહલ'નામ પાડી મોકલ્યું છે,પરંતુ એ નામ તો 'કુમાર'ના ૧૬૬મા અંકમાં'ચિત્રકળામાં સ્વ-શિક્ષણ'ની લેખમાળામાં રંગપૂરણીના પ્રયોગો માટે અમે આ ચિત્રનું રેખાલેખન આપેલું તેની સાથે જાહેર કરેલું હતું; તેથી એ નામ હરીફાઈની ગણનામાં લેવામાં આવ્યું નથી.

નામકરણ હરીફાઈમાં આવેલાં નામો વાચકોને રસદાયક થઈ પડશે એમ ધારીને આ નીચે પ્રકટ કરીએ છીએ.

પૂર્ણિમામીલન, ભીરુતા, રમ્ય રજની, બતક-સસલાની હરીફાઈ, હંસનોગર્વ ઉતારનાર સસલું, શ્વેતત્રયી, શાંતિમાં ક્ષોભ, શશિ-સૌન્દર્ય, રંગમાં ભંગ, હરીફાઈ, ચાંદા સાથે હરીફાઇમાં સસારાણા જોડાયા, કોણ પહેલું? શરત, પૂર્ણિમાનો ઉલ્લાસ, સ્પર્ધા, સંત્રાસ, ઉતાવળા સો બ્હાવરા ધીરા સો ગંભીર, અડપની શરત, ચાંદનીમાં શરત, હંસ-સસલાની હરીફાઇ, ભય, ધવલત્રય.

માધુકરી

એક આગ છે અનોખી જે પાણીથી બળે છે,
એ ભેદ જાણભેદુ જે હોય તે કળે છે.
ફળની જો હોય ઈચ્છા તો લોહી સીંચ તારૂં
વૃક્ષો કે વેલ પાણી પાયા વિના ફળે છે?
એનાં ચરણ ચૂમે છે સ્વતંત્રતાની દેવી
જે મર્દ કફન માથે બાંધીને નીકળે છે.
સાકીની આંખમાં તું નાખીને આંખ પી જા
સાકીનો હાથ 'શયદા' પાછો કદિ વળે છે?

—શયદા

નાગેન્દ્રનાથ ગુપ્ત

પોતાના પંજાબ પ્રાંતના 'ટ્રિબ્યૂન' તથા 'પંજાબી' પત્રોનું જ નહિ પણ અલ્લાહાબાદના 'લીડર' અને કલકત્તાના 'બંગાલી'નું પણ સુયોગ્ય સંપાદન કરી ગએલા શ્રી નાગેન્દ્રનાથ ગુપ્તના અવસાનને ગયા ડીસેમ્બરની ૨૮મીએ એક વર્ષ પૂરૂં થયું છે. એમના અવસાનથી ગઈ પેઢીના એક સમર્થ પત્રકારની હિંદને ખોટ ગઈ છે.

સામાન્યતઃ એન. ગુપ્ત તરીકે જ એ જાણીતા હતા. એમણે અનેક પત્રોનું સંપાદન કરેલું, પણ તેમાં યે 'ટ્રિબ્યૂન' તો એમનું ખાસ ઋણી છે. એમણે તેને હિંદનું પ્રથમ હરોળનું પત્ર બનાવી દીધેલું. 'ટ્રિબ્યૂન'ની પ્રતિષ્ઠાનો મહદ્ યશ એમને જ છે.

એમની પાસે ઓજસ્વિની કલમ હતી, સુરાવટભરી શૈલી હતી, અંગ્રેજી ભાષા પર અપ્રતિમ કાબૂ હતો ને રાજકીય–સામાજિક પ્રશ્નો પરની સ્વયંવિચારણા હતી. કોંગ્રેસના સ્થાપક મિ. હ્યુમે પણ 'ટ્રિબ્યૂન'માંના એમના અગ્રલેખોને હિંદના અગ્રલેખોમાં સર્વોત્તમ જણાવેલા. આજે તો એક પત્રકાર તરીકે એમનું નામ જ આપણને યાદ રહ્યું છે, પરંતુ એમના કામને માટે એટલું કહેવું બસ થઇ પડશે કે એમના જમાનામાં કોઈક જ એમની સાથે હરીફાઇમાં ઊભી શકતું; અને એમને પાછળ પાડી શકનાર તો કોઈ જ નહોતું.

માત્ર પત્રકારત્વમાં જ નહિ, પણ એમના પોતાના પ્રાંત બંગાળમાં તથા બંગાળ બહારના એ ભાષાભાષીઓમાં બંગાળી સાહિત્યના પણ એક અગ્રગણ્ય લેખક તરીકે તે જાણીતા હતા. નવલકથાઓ તથા ટૂંકી વાર્તાઓ લખીને તેમજ કેટલાક બંગાળી ગીતોની સ્વરશ્રુતિ ઉતારીને પત્રકારની સાથોસાથ લેખક તરીકે ય તેમણે નામના મેળવેલી જે આમરણાંત એમણે જાળવી રાખી. એમની રસવૃત્તિ કોઈ પણ ઉત્તમ કક્ષાના પત્રકારને શોભાવે એવી અનેકદેશીય હતી.

શ્રી નાગેન્દ્રનાથ ગુપ્તના પિતા મથુરાનાથ ગુપ્ત સબજજ હતા. હાલ ડફ કૉલેજ તરીકે ઓળખાતી સ્કૉટિશ ચર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂશનમાં એમણે શિક્ષણ લીધેલું. સ્વામી વિવેકાનંદ પણ એ જ સંસ્થામાં ભણતા અને નાગેન્દ્રનાથના સહાધ્યાયી ને મિત્ર હતા. વિવેકાનંદની માફક એ પણ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસના ભક્ત હતા અને એમના જીવન ઉપર એમણે ખૂબ લખેલું છે. ઇ. ૧૮૯૮–૯૯માં સ્વામી વિવેકાનંદ લાહોર આવેલા ત્યારે લાલા લજપતરાયની પડોશમાં રહેતા પોતાના જૂના મિત્ર નાગેન્દ્રબાબુને ત્યાં જ ઊતરેલા.

નાગેન્દ્રબાબુને ટાગોર, મિલ્ટન અને શેકસપીઅરનો ખૂબ જ શૉખ હતો. નાનપણમાં નિશાનબાજી ને કુસ્તીનો પણ એવો જ શૉખ હતો. તેમાં યે કુસ્તીનો શૉખ તો છેવટ સુધી જેવો ને તેવો રહ્યો હતો. હિંદના પ્રખ્યાત કુસ્તીબાજો ગુલામ, કિકરસિંગ, ગામા વગેરે સાથે એમને ખાસ દોસ્તી જામી હતી અને અવારનવાર તેઓ નાગેન્દ્રબાબુના મહેમાન બનતા. ફૂટબૉલ અને હૉકીની પણ ભાગ્યે જ કોઇ મૅચ જોયા વિના મૂકતા.

કરાંચીથી 'ફીનિક્સ' નામનું એક અંગ્રેજી સાપ્તાહિક બહાર પાડીને એમણે પત્રકારત્વની કારકીર્દિનો પ્રારંભ કરેલો. કરાંચીથી લાહોર આવી ૧૮૯૨માં શીતલાકાન્ત ચૅટરજી પસેથી 'ટ્રિબ્યૂન'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું. ઇ.૧૮૯૯માં એમણે 'ટ્રિબ્યૂન' છોડયું ત્યારે અઠવાડિયામાં ત્રણ વખત તે પ્રસિદ્ધ થતું હતું.

ત્યાંથી એ કલકત્તા પાછા ફર્યા અને 'પ્રભાત' નામનું એક બંગાળી અઠવાડિક શરૂ કર્યું. ઇ.સ. ૧૯૦૫માં અલ્લાહાબાદ જઇ ત્યાં 'ઇન્ડિયન પીપલ' નામના સાપ્તાહિકનું તંત્રીપદ સંભાળ્યું, જે અખબાર પાછળથી 'લીડર'માં મળી ગયું અને એના પણ નાગેન્દ્રબાબુ જ તંત્રી થયા. સ્વ. સી. વાઈ. ચિંતામણિ ત્યારે 'લીડર'ના સહસંપાદક હતા. અહીં પંડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સર તેજબહાદુર સપ્રુ, સર સુંદરલાલ, ડૉ. સતીશચંદ્ર બૅનરજી વગેરેના સમાગમમાં તેઓ આવ્યા.

અલ્લાહાબાદથી વળી પાછા લાહોર ગયા અને 'ટ્રિબ્યૂન'ના સ્થાપક સરદાર દયાલસિંગ મજીઠિયા સાથેની મૈત્રીને લઇ ફરીવાર ઈ.સ. ૧૯૦૯માં એ પત્રના તંત્રી બન્યા. ૧૯૧૨માં એમણે 'ટ્રિબ્યૂન' છોડી ૧૯૧૩માં લાહોરના 'પંજાબી'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું.

છેવટે ઈ. ૧૯૧૩માં પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાંથી એઓ નિવૃત્ત થયા અને કાસિમબઝારના મહારાજા મણીન્દ્રચંદ્ર નન્દીના ખાનગી મંત્રી બન્યા. ત્યાંથી મુંબાઈ આવી વાંદરા મુકામે રહેતા હતા. એક પત્રકાર તરીકે દાદાભાઇ નવરોજી, રાનડે, ગોખલે, લાલા લજપતરાય વગેરેના

નિકટ પરિચયમાં તે આવેલા. હિંદમાં પત્રકારત્વનો વ્યવસાય જ્યારે વ્યાપક બન્યો ન હતો, એ કાળે જનતા સમક્ષ એક આદર્શ ને અગ્નગામી ધ્યેય આગળ કરનાર શ્રી ગુપ્તના અવસાનથી હિંદી પત્રકારોમાંએ એક આદર્શસેવી બિરાદર ગુમાવ્યો છે. (નવસૌરાષ્ટ્ર)

ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ

ચીનનો ૪૦૦૦ વરસ સુધીનો તો લેખિત ઇતિહાસ મળી આવે છે, જે બતાવે છે કે આજનું યુરોપ જ્યારે સંસ્કાર શીખતું હતું ત્યારે યે ચીને ૨૦૦૦ વરસની સંસ્કૃતિનો પૂર્ણ આનંદ માણ્યો હતો.

પણ યુરોપથી વીસ સદીઓ જેટલું આગળ છતાં ચીન એવું આત્મસંતોષી રહ્યું કે તે વિશેષ પ્રગતિ કરી શક્યું નહિ. એ પોતાની પુરાણી જીવનધારીને જ વળગી રહ્યું. ભાગ્યે જ કોઇ ચીનવાસી ચીન છોડી બહાર નીકળતો. બહારનાંને અંદર પ્રવેશવા દેવામાં પણ એ લોકો એટલા જ જક્કી હતા.

આજના ચીનાઓના પૂર્વજો તરીકેથી આવી ત્યાંની ફળદ્રુપ ખીણોની આસપાસ વસી ગયા હશે ને સર્વ પ્રકારની કળાકારીગરી સહિતની પોતાની સંસ્કૃતિ વિકસાવી હશે એમ મનાય છે. ચીનના રેશમના પ્રખ્યાત ઉદ્યોગનાં મૂળ પણ ત્યારે નખાયાં હશે.

આજથી ૨૫ સદી પર ચીનનો મહાન શિક્ષાગુરુ કૉન્ફ્યૂશિયસ થઇ ગયો. પ્રજાના વ્યવહારજીવન પર અનેક સ્મૃતિઓ તે રચી ગયો છે ને આજે યે કરોડો ચીના તેના પ્રબોધેલા પથે ચાલે છે.

ઇ. પૂ. ૨૨૮માં મંગોલ ટોળાંથી ચીનનું રક્ષણ કરવા માટે શહેનશાહ ચિન-શિહ-હવાંગ-તીએ ત્યાંની મહાન દીવાલનું નિર્માણ આરંભ્યું. આજની દુનિયા માટે પણ એક આશ્ચર્ય સમાન રહેલી એ દીવાલ એના અમલ દરમ્યાન ૭૫૦ માઇલ જેટલે પહોંચેલી. સંપૂર્ણ થતાં તો એ લંબાઇ ૧૨૦૦૦ માઇલ ઉપર પહોંચી અને આજે અનેક ખાઇઓ ને ટેકરીઓ, નદીઓ ને વેરાનો પર થઇ એ વિસ્તરી છે. એની ઊંચાઇ ૨૦ થી ૩૦ ફૂટ છે ને એને મથાળે ૧૨ ફૂટ પહોળો રસ્તો છે. વચ્ચેવચ્ચે ચોરસ બુરજ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે જ્યાં પહેલાંના વખતમાં ભયનું સૂચન કરવા માટે અગ્નિસંજ્ઞાઓથી સંકેત કરાતા.

ચીનાઓને દીવાલોનો શૉખ ખૂબ જ છે. દરેકે દરેક શહેરને ના શું પણ લગભગ દરેક ગામડાને ફરતી તમે દીવાલો જોશો. પેલી મહાન દીવાલ હજુ યે ચીનથી મંગોલિયાને જુદું પાડી રહી છે, પણ તેથી તે ચીનને મંગોલોથી બચાવી ન શકી, ને એવી જ રીતે જાપાનીઓથી બચાવવા પણ નિરુપાય નીવડી છે.

ધીમે ધીમે મંગોલો ચીનમાં વધુ ને વધુ ઘૂસતા આવ્યા ને તેમના પ્રખ્યાત સેનાપતિ જંગીસખાને તો ચિનાઇ સમુદ્રથી ને રશિયા સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું. એના પૌત્ર કુબ્લાઇખાને પરદેશો સાથેનો સંસર્ગ ખૂબ વધાર્યો ને ઇટલીના પ્રખ્યાત માર્કો પોલોને પોતાના દરબારમાં આશ્રય આપ્યો.

ઇસુની પંદરમી સદીમાં બળવાન બની ચીનાઓએ મંગોલોને મહાન દીવાલની પેલી પાર હાંકી કાઢ્યા એટલું જ નહિ, પણ મંગોલિયાને યે ચિનાઇ પ્રાંત બનાવી દીધો. આ પ્રતાપ મિંગ કુળનો હતો, જે કુળનું શાસન ૩૦૦ વરસ સુધી ચીન પર ટક્યું. એ શાસનકાળમાં ચીનાઓ બીજાં રાષ્ટ્રો સાથે પુનઃ હાથ મિલાવવા લાગ્યા. સ્પૅનિયર્ડો ને પોર્ટુગીઝો ચીનને કાંઠે દેખાવા લાગ્યા ને ચીનનાં વહાણો યે લાલ સમુદ્ર સુધી જતાંઆવતાં થયાં.

મિંગ વંશની પડતી સાથે જ ચીનના પુરાણા મંગોલ શત્રુઓના વંશજો અને આમુર નદીને કાંઠે મંચુરિયામાં વસેલા મંચુ લોકોએ હલ્લા કરવાનું શરૂ કર્યું. ઇ. ૧૬૪૪માં આખરે એમણે ગાદી પચાવી પાડી. એ મંચુ વંશના છેલ્લા સમ્રાટને ઇ. ૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ ગાદી છોડાવી પ્રજાએ ચીનને પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું. ત્યાર પછી ચાલેલા બાહ્ય અને આંતર કલહો તો તદ્દન આધુનિક છે.

ગળું પકડાએલું હોય ત્યારે શું કરવું?

શરીરમાં નાનાવિધ થતાં ઝેરોનું પરિણામ જેમ આંખનો દુખાવો છે તેમ ગળાનું દરદ પણ છે. અયોગ્ય ખોરાક તથા તંદુરસ્તી જાળવવાના કેટલાક કુદરતી નિયમો તરફ બેદરકારી આ સૌના મૂળમાં છે. ગળાના એક દર્દને અંગ્રેજીમાં ફેરિન્જાઇટિસ કહે છે. નાક અને ગળાની નળી જ્યાં એકઠી થાય છે ત્યાં એક સૂક્ષ્મ તંતુવાળો ભાગ છે. તેને ફેરીન્ગ કહે છે. આના પર આવેલા સોજાને ફેરિન્જાઇટિસ કહે છે. વળી, ટૉન્સિલ પણ એક પ્રકારનો ગળામાંનો સોજો જ છે. અતિશય ઠંડી કે ગરમી, તીવ્ર ગંધનો શ્વાસ લેવો, બેઠાખાઉ ટેવ, અતિશય સૂકું રહેઠાણ, ખાંડ તથા સ્ટાર્ચવાળા પદાર્થો પુષ્કળ ખાવા, શરીરના બંધારણમાં ગાઉટ કે સંધીવા જેવાં દર્દો આ સૌ ગળાની બીમારી કે સોજાને માટે થોડેવત્તે અંશે કારણભૂત છે. પૂરતા પ્રમાણમાં મળત્યાગ ન થયો હોય તોપણ ગળાને અસર થાય છે. આવા સંજોગોમાં બેચાર દિવસના ઉપવાસ તથા એનીમા બહુ જ મદદકર્તા થઇ પડે છે. ગળાને સાફ કરવું જોઈએ તથા મીઠાવાળા પાણીથી કોગળા પણ કરવા જોઇએ. મોઢામાં બરફનો ટુકડો રાખી એને ચૂસવાથી આરામ મળે છે. લીંબું તથા મધનું સરખા પ્રમાણનું મિશ્રણ ઉપયોગી છે. જેનાથી ઍસિડ નીપજે છે તેવા સ્ટાર્ચ અને ખાંડવાળા પદાર્થો આવા દરદમાં થોડા વખત માટે નહિ લેવા જોઇએ. સૂરજનાં કિરણોમાં ફરવું, કસરત કરવી વગેરે ઉપયોગી છે. ગરમ પાણીનાં સ્નાન તથા શરીરને માલિશ કરવાનું પણ જરૂરી છે. મસાલા તથા માદક પદાર્થોવાળો ખોરાક જેમ બને તેમ છોડવો જોઇએ. તેને સ્થાને અત્યંત સાદો અને પાચક ખોરાક ઉપયોગી થઈ પડે છે. (બહુરૂપી)

નાની ભૂલમાં ભયંકર યુદ્ધ

નાની ભૂલોનું પણ ઘણીવાર ભયંકર પરિણામ આવે છે. ઍબિસિનિયાના શાહ થીઓડોરે રાણી વિક્ટોરિયા પર એક પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર એ વખતના ઇંગ્લાંડના પરદેશપ્રધાનના હાથમાં આવ્યો. પરદેશપ્રધાનથી કંઈ ભૂલ થઈ હોય કે પછી ઍબિસિનિયાને એણે કદાચ હિંદનો એક વિભાગ માની લીધો હોય—ગમે તેમ હોય—પણ એણે એ પત્ર હિંદી સરકાર કચેરી પર રવાના કર્યો.

કાગળ હિંદી કચેરીમાં પહોંચ્યો તો ખરો, પણ ત્યાં વળી એક ભૂલકણા કારકુન હતા. એણે ભૂલમાં ને ભૂલમાં કાગળ ડાબા હાથે ક્યાંક મૂકી દીધો. બહુ યે ખાંખાખોળ કરી પણ કાગળ ક્યાંયથી મળ્યો નહિ. પરિણામે શાહ થીઓડોરને જવાબ ન મળ્યો. આથી થીઓડોર ચીડાયો. તેણે માન્યું કે મારી અવગણના જ થઈ છે. એના મગજમાં ધૂન ભરાઈ એટલે તો બસ, થઈ ચૂક્યું. કાગળનો જવાબ રાણી ન આપે એ કંઈ જેવું તેવું અપમાન! તો રે રોષે ભરાઈને ત્યાંના બ્રિટિશ એલચીને જ કેદ કરી દીધો. રાણી વિકટોરિયાને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે પોતાના એલચીને છોડાવવાને એક મિશન મોકલ્યું. પણ થીઓડોર તો ઊલટો વધુ રોષે ભરાયો. તેણે એ મિશન જ કેદ કરી નાખ્યું! અને પરિણામ?

પરિણામ તો બીજું શું આવે? રણશીંગાં ફૂંકાયાં. તોપો છૂટી ને ઍબિસિનિયા ને બ્રિટન વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધનું ખર્ચ ૧૦ લાખ પાઉંડ થએલું.

ભૂલ એક કારકુનની હતી. એક કાગળ ગુમ થયો ને તેનું મૂલ્ય ચૂકવવું પડ્યું રૂા. ૧૦ લાખ! (હાંડીઓ)

'૪૨નો ઇતિહાસ

૧૯૪૨નું વર્ષ શરૂ થતાં આગલાં '૪૨નાં વર્ષોમાં બની ગએલા હિંદના ઇતિહાસના અગત્યના બનાવોની નોંધ રસદાયક થઈ પડશે.

શરૂમાં નોંધપાત્ર કહી શકાય તેવું વર્ષ ઈ. ૫૪૨નું છે. તે વર્ષે મિહિરાગુલનું મૃત્યુ થયું. મિહિરાગુલ એ હૂન શાસક હતો. તે પંજાબના એક ભાગ પર રાજ્ય ચલાવતો અને તેની રાજધાનીનું શહેર સિયાલકોટ હતું. માળવાના રાજા યશોધર્મે તેને તેની ગાદી પરથી હડાડી મૂક્યો. મિહિરાગુલ કાશ્મીર નાસી ગયો, ત્યાંની ગાદી પચાવી પાડી અને ઈ.સ. ૫૪૨માં તેનું મૃત્યુ થયું ત્યાંસુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

બીજું '૪૨નું નોંધપાત્ર વર્ષ ૬૪૨નું છે. આ વર્ષમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી બીજાને કાંચીના પલ્લવ રાજા નરસિંહવર્માએ હરાવીને મારી નાખ્યો. પુલકેશી દક્ષિણ હિંદનો શૂરવીર રાજા હતો. તેણે હર્ષવર્ધનના હુમલાઓ પાછા વાળેલા અને વિંધ્યની દક્ષિણમાં હર્ષવર્ધનના પ્રદેશનો વિસ્તાર થતો અટકાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી આપણે સાતસો વર્ષોનો કુદકો મારી ૧૩૪૨માં પહોંચીએ છીએ. આ વર્ષ હિંદ માટે ભયંકર હતું. ઇતિહાસે ગાંડો કહેલો શહેનશાહ મહમદ તઘલખ દિલ્હીની ગાદી પર હતો. એ વેળા મહમ્મદની ખરાબ રાજ્યવ્યવસ્થા, લડાઇઓ, બળવા તથા વરસાદની ખેંચને લીધે દેશમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો. એનું વર્ણન કહે છે કે 'શેરીઓમાં હજારો પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં શબ પડ્યાં હતાં. તેમને બાળવાને કે દાટવાને-અરે તેના સામે નજર નાખવાને કોઇ નવરૂં નહોતું. શહેરનાં શહેર ઉજ્જડ બની ગયાં હતાં. આખો પ્રદેશ વર્ષો સુધી સ્મશાનભૂમિ જેવો લાગતો હતો.' મહમદ તઘલખે પોતાની તીજોરીમાંથી જંગી રકમોની લોન આપીને લોકોને મદદ કરવાનો યત્ન કર્યો; પણ લોનનો કંઈ ઉપયોગ થઇ શકે તેમ નહોતો, કારણકે ખેતી માટે જનાવરો મળી શકે તેમ નહોતાં તેમજ જીવતાં રહેલાં મનુષ્યોમાં કંઇ પણ કામ કરવાની શક્તિ નહોતી.

ત્યાર પછી ૧૫૪૨માં અકબરનો જન્મ થયો. એ વર્ષ પહેલાં બિહારના અફઘાન રાજા શેરશાહે તેના પિતા હુમાયૂંને હરાવ્યો હતો અને તે આશ્રય ખોળતો રખડતો હતો. ૧૫૪૨ના નવેંબરમાં રજપૂત રાજા રાણાપ્રસાદ પાસે તેણે સિંધમાં ઉમરકોટમાં આશ્રય લીધો અને ત્યાં અનેક અગવડ વચ્ચે ૨૩મી નવેમ્બરે અકબરનો જન્મ થયો. બિચારા દુઃખી હુમાયૂંને સ્વપ્નમાં પણ ખબર નહિ હોય કે આ બાળક એક દિવસ આખા હિંદનો સમ્રાટ થશે.

હિંદમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં પણ ૧૫૪૨નું વર્ષ અગત્યનું છે; કેમકે તે વર્ષના મે માસમાં પહેલા જેસ્યૂઈટ મિશનરી ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરે હિંદમાં ગોવા ખાતે પગ મૂક્યો. તેનો જન્મ ૧૫૦૬માં સ્પેનમાં થયો હતો. તેનું જીવન ખૂબ સાહસિક હતું. 'જીસસની સોસાએટી'-ના મિશનરી તરીકે તે પૅલેસ્ટાઈન, સોકોટ્રા, હિંદ, મલાકા, ચીન અને જાપાન ફરી આવ્યો હતો. દસ વર્ષ તે હિંદમાં રહ્યો અને ૧૫૫૨માં ચીન ગયો. ત્યાં કૅન્ટન નજીક તે મૃત્યુ પામ્યો. મૃત્યુ પછી તેને સંત તરીકે ગણવામાં આવ્યો. આજે બધા રોમન કૅથૉલિકો તેને પરદેશના મિશનના મુરબ્બી સંત તરીકે ગણે છે.

૧૭૪૨માં પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચમૅન ડુપ્લે પૉંડીચેરીનો ગવર્નર થયો. ત્યારથી શરૂ કરીને બાર વર્ષ સુધી તે હિંદનાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોનો શાસક હતો. દક્ષિણ હિંદના રાજાઓ સાથે તેણે કાવતરાં કર્યા હતાં. ૧૭૫૪માં તેને ફ્રાન્સ પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો.

૧૭૪૨માં આર્કટના નવાબ સફદરઅલીને તેના સાળા વેલોરવાળા મુરતાઝઅલીખાને ઘાતકીરીતે મારી નાખ્યો પણ તેણે નવાબ બનીને આર્કટમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ દિવસે તેનું જ લશ્કર બળવો કરી તેના મહેલને ઘેરી વળ્યું ને તે સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને વેલોર નાસી છૂટ્યો. બળવાખોરોએ સ્વ. નવાબના નાના બાળકને ગાદીએ બેસાડ્યો.

અને સો વર્ષ પહેલાંની ૧૮૪૨ની સાલ તે હિંદના અફગાનિસ્તાન સાથેના પહેલા અફગાન વિગ્રહનું ચોથું અને છેલ્લું વર્ષ હતું. રશિયા અને અફગાનિસ્તાનનું સંયુક્ત લશ્કર હિંદ પર હલ્લો કરશે તેવો હાઉ ઊભો કરીને હિંદના તે વખતના ગવર્નર-જનરલ લૉર્ડ ઑકલૅંડે ૧૮૩૯માં અફગાનિસ્તાનમાં હિંદી લશ્કર મોકલ્યું. કાબુલ જીતાયું અને બ્રિટિશ સેનાધિપતિઓએ ત્યાંના અમીર દોસ્તમહમદને પદભ્રષ્ટ કરી, કેદી તરીકે કલકત્તા મોકલી દીધો અને બ્રિટનના કૃપાપાત્ર શાહ શુજા નામના એક અફગાન અમીરને ખાલી પડેલી ગાદી પર બેસાડવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૪૧માં ત્યાં દોસ્તમહમદના પુત્ર અકબરખાનના નેતૃત્વ નીચે બળવા ફાટી નીકળ્યા. અને ૧૮૪૨ને બેસતે વર્ષે બ્રિટિશ લશ્કરને સુલેહ કરવાની ફરજ પડી. સુલેહ કરીને બ્રિટિશ લશ્કર પાછું ફર્યું ત્યારે તેમાં હિંદી અને યુરોપીઅનો મળીને ૪,૫૦૦ સૈનિકો અને ૧૨,૦૦૦ નોકરો હતા. ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ને બાળકો હતાં. સાત દિવસ પછી જ્યારે લશ્કર ખૂર્દ કાબુલ ઘાટમાંથી બહાર નીકળ્યું ત્યારે ફક્ત ૮૦૦ જીવતા રહ્યા હતા. બાકીના અફગાનિસ્તાનની ઠંડીના તથા અફગાન તાયફાવાળાની ગોળીના ભોગ થઈ પડ્યા હતા.

ત્રણ દિવસ પછી બીજા ૬૦૦ મૃત્યુ પામ્યા. ૧૩મી જાન્યુઆરીએ ફક્ત એક જ મનુષ્ય જીવતો રહ્યો હતો. તે ડૉ. બ્રાઈડન માંડમાંડ જલાલાબાદ પહોંચ્યો અને ત્યાંના બ્રિટિશ લશ્કરને જણાવ્યું કે ૧૬૫૦૦ મનુષ્યોમાંથી માત્ર હું એકલો જ જીવતો રહેવા પામ્યો છું.

દરમિયાન હિંદમાંથી લૉર્ડ ઑકલૅંડની બદલી થઇ અને તેને બદલે લૉર્ડ એલેનબરો આવ્યો. અફગાનિસ્તાનથી ફરીથી ખરાબ ખબર આવ્યા કે બ્રિટિશ સૈન્યે ટકાવી રાખેલ ગઝની પડ્યું હતું અને શાહ શુજાનું કાબુલમાં ખૂન થયું હતું.

પણ અંતે અફગાનિસ્તાનમાં રહેલા બ્રિટિશ સેનાધિપતિઓએ પરિસ્થિતિ સુધારી. કંદહારથી એક બ્રિટિશ સૈન્યે કાબુલ તરફ કૂચ કરી અને જલાલાબાદથી બીજા લશ્કરે તે જ દિશામાં કૂચ આદરી. રસ્તામાં ઘણા વિજયો પ્રાપ્ત કરી બંને લશ્કરોએ કાબુલ પર હલ્લો કર્યો.

શહેરનું તરતજ પતન થયું. બ્રિટિશ લશ્કરે અફગાનોના હાથમાંથી ઘણા કેદીઓને છુટા કર્યા, શિક્ષા તરીકે શહેરનો અમુક ભાગ ઉડાડી દીધો. ત્યાર બાદ ત્યાંથી પાછા ફર્યા. ૧૮૪૨ના નવેંબરમાં અફગાનિસ્તાનને સંપૂર્ણ ખાલી કરવામાં આવ્યું.

અફગાન યુદ્ધનો અંત દોસ્તમહમદને ફરીથી ગાદીએ બેસાડવાથી આવ્યો. કાબુલની ગાદી પર વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પોતના રાજ્યઅમલ દરમિયાન તેણે પોતાના આગલા દુશ્મનો—બ્રિટિશો—સાથે બહુ સારી મૈત્રી રાખી.

આપણે એક વધારે બનાવથી ૧૮૪૨નું વર્ષ પૂરૂં કરીશું. તે જ વર્ષમાં પી. ઍન્ડ ઓ. કંપનીની પહેલી સ્ટીમર 'હિંદુસ્તાન' લંડનથી નીકળીને કેપ ઑફ ગુડહોપની ભૂશિરને ફેરા ફરીને સફળ સફર કરી ૧૮૪૨ના ૫મી ડીસેંબરે મદ્રાસ હિંદને કિનારે આવી.

—છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર

'કુમાર'માં હમણાં હમણાંથી દર જાન્યુઆરીએ આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર આપવામાં આવે છે. પણ એવું કૅલેન્ડર બનાવવા માટેનું ખોખું (Formula) જો ખ્યાલમાં રાખીએ તો આપણે કોઇપણ આખા વર્ષનું કૅલેન્ડર આપણી મેળે બનાવી શકીએ અને સહેલાઇથી યાદ રાખી

શકીએ. ખ્યાલમાં રાખવાની વસ્તુ એ છે કે દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે જે વાર આવતો હોય તેને યાદદાસ્તમાં મજબૂત કરી દેવાની કાંઇક યુક્તિ શોધી કાઢવી. એટલે કે આખા વર્ષના બાર મહિના માટે બાર એકમ એવાં નક્કી કરવાં કે જે દરેકમાં પોતપોતાની મહિનાની પહેલી તારીખનો વાર ગોઠવાઈ જતો હોય. આ બાર એકમ શબ્દો હોય, અક્ષરો હોય, આંકડાઓ હોય કે પછી ગમે તે હોય. દરેક એકમમાં પહેલી તારીખના વાર માટેનું સૂચન જેમ જલદી સમજી શકાય તેવું હોય તેમ તે ખોખું વધારે સારૂં ગણાય.

૧૯૪૦ અને ૧૯૪૧નાં વર્ષના અપાઇ ગએલાં ખોખાંઓમાં આ જ નિયમોનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે. એ જ પ્રમાણે ૧૯૪૨ના વર્ષનાં પણ વિવિધ કૅલેન્ડરોનાં ખોખાં તૈયાર કરી શકાય. દાખલા રૂપે કેટલાંક નીચે આપ્યાં છે.

(૧) ૫૧૧, ૪૬૨;	(૨) ૫૧૧	(૩) ચ ક ક, ઘ છ ખ,
૪૭૩, ૫૧૩.	૪૬૨	ઘ જ ગ, ચ ક ગ,
(૫) ગુરર બુધુસો બુશમં	૪૭૩	(૪) ચકલી કૂતરાને કરડી,
ગુરમં	૫૧૩	ઘરડી છત્રી ખોવાણી,
	૧૯૫૯	ઘરડી જંતર ગાતી'તી,
	− ૧૭	ચકલી કવિતા ગાતી'તી.
	૧૯૪૨	

(૬) ગુરર્, બુધુસો, બુશમ્, ગુરમ્

(૭) ગુરૂજી! રજા રાજાની, બુદ્ધિ શુદ્ધિ સોમાની,
બુદ્ધિ શાની મંગળની? ગુરૂજી! રજા મંગળની.

ઉપરનાં ખોખાંઓમાંનાં (૧) અને (૨)માં એકમ તરીકે આંકડાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે (૧=રવિવાર ૨=સોમવાર—એ રીતે); (૩)માં અવેજી અક્ષરોનો ઉપયોગ કર્યો છે (ક=રવિ, ખ=સોમ, ગ=મંગળ—એ રીતે); (૪)માં એ જ અવેજી અક્ષરો પરથી ઉપજાવેલા શબ્દોમાં એક જોડકણું બનાવ્યું છે; (૫)માં વારના પ્રથમાક્ષરો આપ્યા છે; (૬)માં એ પ્રથમાક્ષરો વડે શ્લોક બનાવ્યો છે અને (૭)માં એક જોડકણું બનાવ્યું છે. એમાં સૌથી વધારે સહેલાઇથી યાદ રહે તેવાં (૪), (૬) અને (૭) છે; જ્યારે એકમ ઉપરથી તરત જ વાર યાદ કરવા માટે (૫), (૬) અને (૭) સારાં છે.

આ ખોખાંઓનો ઉપયોગ હવે કોઈપણ બુદ્ધિશાળી વાચક દર વરસનું કૅલેન્ડર કરવામાં કરી શકે. —'કૅલેન્ડરકાર'

સરોવરોનો સમ્રાટ્

ઉત્તર અમેરિકામાંનું સુપીરિયર સરોવર મીઠા પાણીનું દુનિયામાં મોટામાં મોટું સરોવર છે. એના કિનારાને ચારે બાજુ ઘેરી વળતા ખડકો ચાંદી, નિકલ, તાંબું ને લોઢાની કાચી ધાતુઓથી ભરપૂર છે.

દરિયાકિનારાથી ૬૦૨ માઇલ ઊંચું હોઈ તેનો વિસ્તાર ૩૧,૨૦૦ ચોરસ માઈલ છે. તેનું પાણી તદ્દન નિર્મળ અને રસાયણદૃષ્ટિએ વિશુદ્ધ છે. કોઈક ઠેકાણે તેનું ઊંડાણ ૧,૦૦૮ ફૂટ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ને કૅનેડાની સરહદ ને તે જોડે છે.

દરેક કૅમેરાબાજે સંઘરવા જેવું

100 Print Salon–કિંમત રૂા. ૧-૨-૦ (પોસ્ટેજ જુદું), પ્રકટ કરનાર Camera Pictorialistsof Bombay,243Hornby Road, Bombay-1. હિંદના નામચીન કૅમેરા-નિષ્ણાતોના ગયે વર્ષે મુંબાઇમાં થએલા પ્રદર્શનનું આ સુંદર વિગતવાર સ્મારક મંગાવી લેવું કોઇ ન ભૂલે એવી અમારી ભલામણ છે. શિખાઉ ફોટોગ્રાફરોને તો ચિત્રોની પસંદગી ને સંસ્કારદૃષ્ટિ આપવામાં એ અનેરૂં સાધન બનશે.

ફોટોગ્રાફી

ફોટોગ્રાફી હરીફાઈનું પરિણામ

પહેલું ઈનામ: મોકૂફ; બીજું ઈનામ: 'ઓડમુખી'-ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ); ત્રીજું ઈનામ: 'પરસેવાનો પાક'–ચીમન મેવાડા (કલોલ); નોંધપાત્ર: (૧) 'એકાગ્રતા'-ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ); (૨) 'અલખ નિરંજન'–ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ); (૩) 'ક્ષુધાશાન્તિ'-બાબુ ભણસાલી (મહુધા).

સ્ટુડિયો કે ઘરની બહાર તદ્દન ખુલ્લામાં સૂર્યપ્રકાશ વડે જ લીધેલું, બીજું ઈનામ જીતનાર ભાઇ ચન્દ્રકાન્તનું 'ઓડ મુખી' ચિત્ર સ્ટુડિયો-પોર્ટ્રેટ જેટલું જ જોરદાર અને આકર્ષક છે. ડાબી તરફથી ઉપરથી આવતો પ્રકાશ આંખ, નાક, કાન, દાઢી વગેરે અવયવોને ઉઠાવ આપે છે અને પાત્રના ચહેરા પરની લાક્ષણિકતાથી પોર્ટ્રેટ ઓડ જાતનું પ્રતિનિધિ બને છે. ફોટોગ્રાફીનો ક્રિયાભાગ બહુ સારો ગણાય. સામાન્ય રીતે ચિત્રોનું સંયોજન લંબચોરસ વિસ્તારમાં કરવું. ગોળ, લંબગોળ કે સમચોરસ આકાર અપવાદ તરીકે જ રાખવા. ચિત્રને જમણી તરફથી ૦૧ ઇંચ ઓછું કરવાથી સંયોજન સુધરે છે. તેટલા જ ભાગનું ૧૨×૧૦ ઈંચનું એન્લાર્જમેન્ટ કોઈ પણ ઉચ્ચ શ્રેણીના પ્રદર્શનમાં સ્થાન પામશે.

ભાઇ ચીમન મેવાડાના 'પરસેવાનો પાક' ફોટો–ચિત્રનો વિષય મૌલિક ને સારો છે. ધાન્યના કણ સાફ કરતાં સ્ત્રીપુરુષના આ ચિત્રમાં ખેડૂતજીવનના એક ઉપયોગી અંગનું હૂબહૂ ચિત્ર ભાઈ મેવાડાએ ઉતાર્યું છે. પાત્રોમાં 'રોમાન્સ'–ચિત્રમયતા–છે. તડકા સાથે સધાતો વાદળાંનો મેળ કલાતત્ત્વમાં ઉમેરો કરે છે. ચિત્રનું વાતાવરણ અને પશ્ચાદ્‌ભૂમિ વિષયને અનુરૂપ છે, પણ પ્રિન્ટ કૉન્ટ્રાસ્ટી હોવાથી ધાન્યના ઢગની વિગત આવી નથી અને ખામીભર્યા ડેવેલપમેન્ટથી નેગેટિવની એન્લાર્જિંગની શક્તિ મર્યાદિત બનીને ૬¾×૮¾ ઈંચના પ્રિન્ટમાં પણ મેન્સ ફાટ્યા છે.

ભાઇ પટેલનાં બન્ને નોંધપાત્ર ચિત્રોના વિષય આકર્ષક છે. 'એકાગ્રતા'-માંની બુદ્ધ ભગવાનની ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ જોનારના મન ઉપર અસર કરે છે ને ફોટો-ચિત્ર અસલ મૂર્તિની ભવ્યતાનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે. મૂર્તિને ચિત્રવિસ્તારની બરાબર મધ્યમાં રાખવાની ભાઈ પટેલે ભૂલ કરી છે. પ્રિન્ટને ડાબી ધારથી લગભગ અરધો ઇંચ કાપવો જોઈએ. 'અલખ નિરંજન' કોઈ સાધુનો સીધોસાદો સ્નૅપ છે. જુદાજુદા સાધુ સંપ્રદાયોની વિશિષ્ટતાઓ, પહેરવેશ તથા પંથનાં બીજાં આનુષંગી ચિહ્નો દર્શાવતા ફોટોગ્રાફોનો સંગ્રહ આવશ્યક છે. આ ચિત્રમાં કશું કલાત્મક કે આકર્ષક તત્ત્વ નથી. ભાઇ બાબુ ભણસાલીનું 'ક્ષુધાશાન્તિ' ચિત્ર તંદુરસ્ત બાળકનું સારૂં પોર્ટ્રેટ ગણાય.

બલવન્ત ભટ્ટ

● ફોટો હરીફાઇના એક ઉમેદવાર તરફથી સૂચના મળી છે કે નાપસંદ થએલા ફોટો પાછળ વિવેચક તરફથી કંઈ ટૂંકી સૂચના મળે. અમને આ પ્રસ્તાવ તો વ્યાજબી લાગે છે, પરન્તુ વિદ્વાન વિવેચકને જે સમય મળે છે તેમાં પહોંચી વળવું મુશ્કેલ છે. છતાં કોઇકોઇ પ્રસંગે તેઓ છૂટી સૂચનાઓ લખે છે તે પર બધા જ હરીફો ધ્યાન આપે તો પણ ઘણી માર્ગદર્શક અને પ્રેરક માહિતી મળી રહે. —તંત્રી

આ મહિનો (જાન્યુઆરી) ઇતિહાસમાં

તા. ૧ વિખ્યાત બ્રિટિશ માનવવંશશાસ્ત્રી અને જગતભરની લોકકથાઓ અને પુરાણ-ગાથાઓના અભ્યાસી તથા સંગ્રાહક સર જેમ્સ ફ્રેઝરનો જન્મ–૧૮૫૪.

તા. ૨ નેગાપટમથી સર ઇ. હ્યુજિસની સરદારી નીચે ઊપડેલા કાફલાએ ત્રિકોમાલી પર હલ્લો કરી થોડા દિવસ બાદ તે સર કર્યું–૧૭૮૨.

તા. ૩ પશ્ચિમને વિચાર કરતાં શીખવનાર મહાન વક્તા અને રાજપુરુષ સિસેરોનો જન્મ-ઇ.સ. પૂર્વે ૧૦૬.

તા. ૬ શિવાજીએ સૂરત લૂંટ્યું–૧૬૬૪.

તા. ૧૧ જાણીતા અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર એડવર્ડ ગિબનનું અવસાન–૧૭૯૪.

તા. ૧૮ બંગાળી સાહિત્યના મહાન નવલકથાકાર શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું અવસાન –૧૯૩૮.

તા. ૧૯ 'ડૉઇશલૅન્ડ ડૉઇશલૅન્ડ' નામનું જર્મનીનું રાષ્ટ્રગીત રચનાર કવિ ઑગસ્ટ હાઇન્રિક હૉફમાનનું અવસાન–૧૮૭૪.

તા. ૨૭ પોતે ગણિતશાસ્ત્રી, છતાં 'લૂઈ કારોલ'ના તખલ્લુસથી લખેલા 'ઍલીસ ઈન વન્ડરલૅન્ડ' નામના બાળવાર્તાના પુસ્તકે જેને જગતકીર્તિ અપાવી તે ઑક્સફર્ડના ગણિતના પ્રોફેસર ચાર્લ્સ ડૉજસનનો જન્મ–૧૮૩૨.

તા. ૨૯ જગતના અનેક જુલ્મો સામે માનવીની મુક્તિ અને માનવતાના સાચા ધર્મ માટે ઝૂઝનાર બુદ્ધિવાદી ચિંતક અને સ્વપ્રસેવી ટૉમસ પેઈનનો જન્મ–૧૭૩૭.

આ માસની વ્યક્તિવિશેષ

બેન્જામિન ફ્રાંકલિન

અમેરિકન પ્રજા-ઘડતરના આરંભકાળનો અગ્રણી, વિચક્ષણ બુદ્ધિનો વિજ્ઞાન-શોધક અને કુનેહબાજ ધીર-સ્થિર આ મુત્સદ્દી પુરુષ અમેરિકાના બૉસ્ટન શહેરમાં ૧૭૦૬ના જાન્યુઆરીની ૧૭મી તારીખે, એક મીણબત્તી બનાવનાર ગરીબ પિતાને ત્યાં, સત્તર બાંડુઆમાંનો એક બનીને, જન્મ્યો હતો. આપબળથી આગળ વધવાનાં અને બુદ્ધિચાપલ્યનાં લક્ષણો એનામાં ઊગતી વયથી જ હતાં. આછીપાતળી ઘરગથુ કેળવણી લઈ તે તેર વર્ષની વયે પોતાના મોટા ભાઈ જેમ્સના છાપખાનામાં ધંધો શીખવા રહ્યો અને એ ધંધાથી જ એણે પોતાની ખરી કેળવણી અને કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. મુદ્રણકળાની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો અહીં હાથ કરવા સાથે તેણે બહોળું વાંચન અને ચિંતન પણ અહીં વધાર્યાં. ઈ. ૧૭૨૩માં ફિલાડેલ્ફિયા નગરમાં જઈ કીમર નામના એક ગૃહસ્થના છાપખાનામાં ભાગીદારીમાં રહી તેને એટલી તો ઊંચી કક્ષાએ મૂક્યું કે ખુદ એ પ્રાંત (પેન્સિલવાનિયા)ના ગવર્નરે તેને મુલાકાતનું માન આપ્યું. ૧૭૨૯માં તેણે 'પેન્સિલ્વાનિયા ગૅઝેટ' નામનું અઠવાડિક પત્ર ખરીદી અત્યંત કુશળતાપૂર્વક ચલાવ્યું, અને તેના તંત્રીપદેથી તેમજ પોતાની બીજી સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓથી પ્રજાઘડતર તથા સમાજજીવનમાં એવો અગત્યનો ફાળો આપ્યો કે તે અગ્રણી નગરજન તરીકે ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો ગયો અને આઠ વર્ષ પછી ૧૭૩૭માં એ શહેરનો પોસ્ટમાસ્તર થયો; ૧૭૩૬–૫૧ સુધી ત્યાંની ધારાસભામાં નાજર બન્યો અને ૧૭૫૧થી ૧૭૬૪ સુધી તેનો સભ્ય ચુંટાયો.

આ દરમ્યાન પોતાની અનેકવિધ સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત વિજ્ઞાન વિષયક અખતરા તથા શોધખોળો તો તે કર્યા જ કરતો હતો. ૧૭૪૬ની સાલથી તેણે વીજળી વિષયક અખતરા શરૂ કર્યા. આકાશની વીજળી અને મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરેલી વીજળી બંને એક જ છે એ એના વિધાનને શરૂમાં વૈજ્ઞાનિકોએ હસી કાઢેલું, પણ તેણે અખતરાઓ કરી તે સાબિત કરી આપ્યું. આ ઉપરાંત ધરતીકંપોનાં કારણોની શોધ, દરિયાનાં મોજાંના પ્રવાહોનો અભ્યાસ, હવામાન શાસ્ત્ર અને નૌકાશાસ્ત્રને લગતા કાયદા, ઘરમાંની રાંધવાની ભઠ્ઠીઓ ને ચિમનીમાં સૂચવેલા સુધારા,— આવા આવા અનેકવિધ પ્રદેશોમાં તેણે કરેલી ઉજ્જ્વલ કામગીરી તેનું બુદ્ધાદાર મગજ અને વિચક્ષણ બુદ્ધિશક્તિની શાખ પૂરે છે.

દુન્યવી ડહાપણમાં તો એ અમેરિકન પ્રજાનો ઠરેલ વડીલ સમ ગણાયો છે, 'ગરીબ રીચર્ડના પંચાંગ' દ્વારા એણે આમપ્રજા માટે ઘરગથુ સાંસારિક ડહાપણનાં જે માર્ગદર્શક ચટકદાર બોધ વચનો આપ્યાં છે એ તો એની મૌલિક બાની માટે દુનિયાભરમાં જાણીતાં છે અને અનેક ભાષામાં એના અનુવાદ થયા છે. એટલી જ લોકપ્રિય અને સંખ્યાબંધ જુવાનોને માર્ગદર્શક બની છે તેની આત્મનિરીક્ષણની પદ્ધતિ. જુવાનીમાં તે પોતાના સદ્ગુણ-દુર્ગુણનો હિસાબ રાખવા માટે જે નોંધપોથી રાખતો તે એની આત્મકથામાં પ્રસિદ્ધ થઇ ત્યારથી અનેક તરુણોનાં જીવન-ઘડતરમાં તે ઉપયોગી નીવડી છે.

દેશના અગ્રણી રાજકીય નેતા અને મુત્સદ્દી તરીકે પણ તેની સેવાઓ આગળપડતી છે. અમેરિકાના રાજબંધારણની પરિષદમાં સમાન મતાધિકારની બાબતમાં તથા અમેરિકન સેનેટની રચનામાં તેણે અગ્રણી ભાગ લીધો હતો. ૧૭૫૭ અને ૧૭૬૪માં પોતાના પ્રાંતની સાંસ્થાનિક બાબતમાં ઇંગ્લંડની પાર્લમેન્ટમાં પડેલા વાંધાનો નિકાલ લાવવા પ્રાંત-પ્રતિનિધિ તરીકે જઇને તે બહુ ખૂબીથી તેનો તોડ લાવ્યો હતો; અને ૧૭૬૬માં અમેરિકા તથા ફ્રાન્સની સંધિ માટે પારીસમાં જઇને પણ એવી જ સેવા એણે બજાવી હતી. આ સેવાઓએ એને અમેરિકન રાજપુરુષોની ઊંચી હરોળમાં સ્થાન અપાવ્યું. ફ્રાન્સે એને એ વેળા અપૂર્વ માન આપ્યું હતું અને એક લેખકે તો એને 'અખતરા માટે જેમ એણે આકાશની વીજળી અવની પર ઉતારી તે રીતે રાજાઓના હાથમાંથી રાજદંડ સેરવી લેનાર' તરીકે નવાજ્યો હતો.

મુદ્રક, મુત્સદ્દી, શોધક તથા રાજપુરુષ– અને એ સૌ કરતાં પણ અમેરિકન પ્રજાના હૃદયમાં વૉશિંગ્ટન અને લિંકનના જેટલું જ આદરભર્યું સ્થાન મેળવનાર એ મહાન અમેરિકન ઇ. ૧૭૯૦ના એપ્રિલની ૧૮મી તારીખે અવસાન પામ્યો.

અથાણું

ગાંડાની ઇસ્પિતાલની મુલાકાતે ગએલા એક સંભાવિત ગૃહસ્થને ત્યાંથી ટેલીફોન કરવાની જરૂર પડી. પણ તે જોડાણ જ મળે નહિ. ગુસ્સે થઇને તેણે કંપનીને બરાડીને પૂછ્યું 'તમારા મનમાં સમજો છો શું? હું કોણ છું તે જાણો છો?'

'ના'; ઠંડે પેટે જવાબ મળ્યો:' પણ તમે ક્યાંથી બોલો છો તે જાણું છું.'

અનિદ્રાના એક રોગીને દાક્તરે ઊંઘ આવે ત્યાં સુધી એક, બે, ત્રણ એમ ગણત્રી કર્યે જવાનો ઇલાજ બતાવ્યો. બીજે દિવસે દાક્તરે આવીને તબિયતના ખબર પૂછતાં દર્દીએ કહ્યું કે 'મેં ૧૯,૫૦૦ સુધી ગણત્રી કરી હતી.'

'અને તે પછી તમને ઊંઘ આવી ગઈ ને?' દાક્તરે હોંશથી પૂછ્યું.

'ના; પછી તો ઊઠવાનો વખત થયો એટલે મેં બંધ કર્યું.' જવાબ મળ્યો.

❀ છે સૌથી મોટો 'માનવી', એથી ઉપર કોઈ નહિ ❀

કર્ણાવતીના જૈન મંદિરમાં એક પરદેશી અનાથ મારવાડીને જોઇ ત્યાં દર્શને આવેલી એક બાઇને તેની હકીકત સાંભળી દયા આવતાં પોતાનું એક જૂનું ઘર તેને આપ્યું. વખત જતાં મારવાડીએ પોતાની જાતકમાઈમાંથી એ જૂના ઘરને પાડી નવું કરાવવા માંડતાં તેમાંથી અઢળક ધન નીકળ્યું. તે લઇને પ્રામાણિકપણે એ પેલી બાઇને દેવા ગયો. પણ તેના કોઈ આગ્રહને ન ગણકારતાં બાઇએ કહ્યું કે એ તમારૂં જ છે. ભવિષ્યમાં સ્વપુરુષાર્થે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મુખ્ય મંત્રી બનનાર એ પ્રામાણિક મારવાડી ઉદયન મહેતા તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે; પણ તેને 'ઉદા મારવાડી'માંથી 'ઉદયન મંત્રી' બનાવનાર પેલી ગુજરાતણ લાછી છીપણને આજ નામથી પણ કોણ ઓળખે છે?

અનેકાર્થી શબ્દ: **શ્રી**=લક્ષ્મી; સૌન્દર્ય કે શોભા; લખાણના પ્રારંભે વપરાતો મંગલ શબ્દ; આદર કે પૂજ્યભાવ દર્શાવવા નામની આગળ લગાડાતો શબ્દ; સંગીતમાં એક રાગ; ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ.

કહેવતોના અર્થ: 'ઘોતલીના ઘોળ આગળ ગવાશે.' અમુક વગરવિચાર્યાં કામના, ભવિષ્યમાં આવનારા પરિણામ વિષે સૂચન કરતી આ કહેવત વિષે એવી વાત છે કે ઘરમાં પેઠેલા ચોરને એક વાણિયાએ પકડ્યો, છતાં તેનો જશ પોતે ન લેતાં જમાદારને આપ્યો. રાજાએ આથી જમાદારને ધોતિયું ઈનામમાં આપ્યું, તે સાંભળીને વાણિયણે વાણિયાને આવી તક જવા દેવા માટે ઠપકો આપતાં વાણિયાએ કહ્યું કે 'એ ધોતલીનાં ઘોળ આગળ ગવાશે.' થોડા જ દિવસ બાદ ચોરે જેલમાંથી છૂટીને જમાદારનું ખૂન કર્યું અને તેની રાંડેલી સ્ત્રી વિલાપ કરવા લાગી તે બતાવીને વાણિયાએ વાણિયણને કહ્યું કે 'જો હવે ધોતલીનાં ઘોળ ગવાય છે.' વાણિયણ તેનો મર્મ સમજી ગઇ.

ચીન દુનિયાભરમાં વધુમાં વધુ વસ્તી ધરાવતો હોવા છતાં તેનો માત્ર દસ જ ટકા ભાગ લખી વાંચી જાણે છે; અને છાપાં તો એક જ ટકો વાંચી જાણે છે.

ક્રોધની મુદ્રા કરતાં પ્રસન્ન હાસ્યમાં ચહેરાના ઓછા સ્નાયુઓનું કામ પડે છે.

ખોપરીમાંનો નબળામાંનો નબળો ભાગ તેનું તળિયું છે.

દેશદેશના શિરવેષ: ઉપર છે તે મેક્સિકોના વતનીનો છે.

રોમન શહેનશાહ સીઝર લેખન, વાચન અને વાતચિત ત્રણે કામ એકીસાથે કરી શકતો.

ગણિત-ગમ્મત

કોઈ પણ રકમ ધારો. પછી તેના આંકડાઓનો એક અંક આવે ત્યાં સુધી સરવાળો કરી જે આવે તે ધારેલી રકમમાં ઉમેરો. હવે આવેલી રકમને તમારી ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળા વડે ગુણો. જે રકમ આવે તેમાં ધારેલી રકમ ભેળવો. જે આવે તેમાં ધારેલી રકમનો એક-અંકી સરવાળો ઉમેરો હવે આવેલ રકમને, ધારેલી રકમના એક-અંકી સરવાળામાં એક ઉમેરી તે વડે ભાગો. ભાગમાં આવતી રકમમાંથી તમારી ધારેલી રકમનો એક-અંકી સરવાળો બાદ કરો. જે આવે તે તમારી ધારેલી રકમ! કા. મ. જોષી

S 8

ઉપર છપાએલા અંગ્રેજી અક્ષર 'એસ' અને અંક '૮'નાં ઉપરનીચેનાં બંને પાંખડાં એકસરખાં લાગે છે તે દૃષ્ટિભ્રમને લીધે. એને ઉલટાવીને જોશો તો જણાશે કે તેમ નથી.

આ મહિનાનું નામ: જાન્યુઆરી, તે જનસ નામના, બે મુખવાળા રોમન દેવના નામ પરથી પડેલું છે. તે બધાં દ્વારોનો રક્ષક દ્વારપાલ દેવ ગણાતો, તેથી બધાં પ્રારંભકાર્યોમાં તેનું નામ શુભ ગણાતું હોઈ વર્ષારંભના મહિનાનું નામ તેના પરથી પડ્યું છે.

પેન્સિલનો ઉપયોગ ઇ.સ.ની સોળમી સદીથી શરૂ થએલો ગણાય છે.

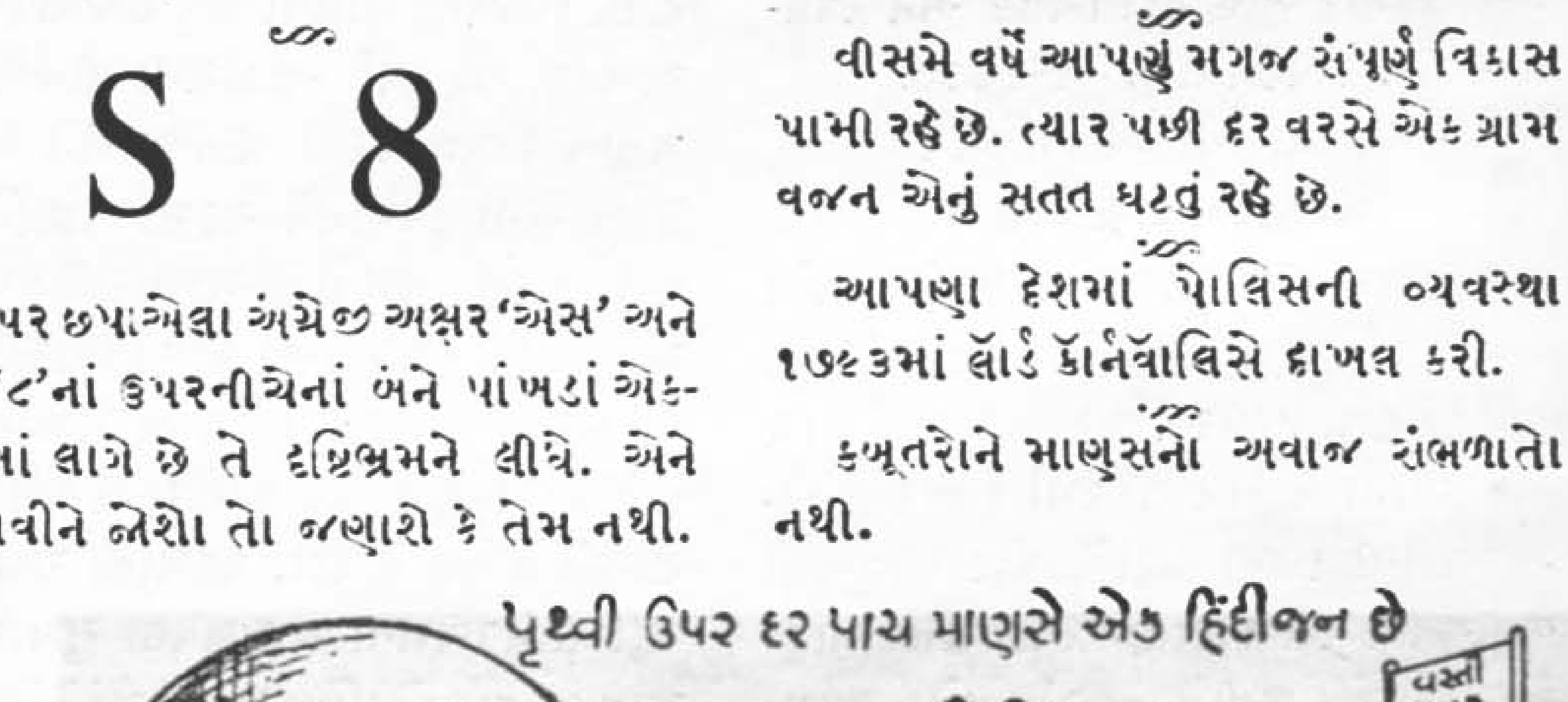
શિયાળામાં આકાશમાંથી ખરતી બરફની હજારો પાંખડીઓના ફોટોગ્રાફો પાડવામાં આવ્યા છે, પણ હજી લગી એમાંની કોઈપણ બે પાંખડી એકસરખી મળતી આવી નથી.

વીસમે વર્ષે આપણું મગજ સંપૂર્ણ વિકાસ પામી રહે છે. ત્યાર પછી દર વરસે એક ગ્રામ વજન એનું સતત ઘટતું રહે છે.

આપણા દેશમાં પોલિસની વ્યવસ્થા ૧૭૯૬માં લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસે દાખલ કરી.

કબૂતરોને માણસનો અવાજ સંભળાતો નથી.

પૃથ્વી ઉપર દર પાચ માણસે એક હિંદીજન છે

બાકીના ચારમાં, આશરે ગણીએ તો, એક અમેરિકન, એક યુરોપિયન, એક હબસી ને એક ચીનો આવે. દુનિયાની વસ્તીના પાંચમા ભાગે આપણે ઊભા રહીએ છીએ એ ખ્યાલથી આપણને રોમાંચ નથી થતો? અને દુનિયાના ઘડતર ને વ્યવહારમાં આપણો યોગ્ય ફાળો હોવો જોઇએ એવી અસ્મિતા પણ આપણાં અંતરમાં નથી પ્રકટતી? (Our India by M. Masaniને આધારે)

ફોટોગ્રાફી હરીફાઇનું પરિણામ

ડાબી બાજુ (મથાળે) 'આડ મુખી'—ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ) બીજું ઇનામ; (નીચે) 'પરસેવાનો પાક'—ચીમન મેવાડા (કલોલ) ત્રીજું ઇનામ; જમણી બાજુ (મથાળે) 'એકાગ્રતા'; (વચ્ચે) 'અલખ નિરંજન'—ચન્દ્રકાન્ત પટેલ (અમદાવાદ) નોંધપાત્ર; (નીચે) 'ક્ષુધાશાંતિ'—બાબુ ભણસાલી (મહુધા) નોંધપાત્ર.

શતાબ્દી પ્રસંગે મેક્સિકોએ કાઢેલી ટિકિટો

ઇંગ્લંડની ટિકિટોની શતાબ્દીના સ્મરણમાં મેક્સિકોએ કાઢેલી ટિકિટો, જેની નવીનતા એ છે કે તેના પર ઇંગ્લંડની મૂળ (સૌ પ્રથમ) ટિકિટમાંનું વિક્ટોરિયાનું મ્હોરૂં મૂકીને એ દિવસોનું સ્મરણ કર્યું છે.

(શ્રી હરિલાલ બૅંકરના સંગ્રહમાંથી)

કલાકુટિર · શાન્તિનિકેતન

ઍચિંગ · શ્રી નંદલાલ બોઝ

અશબ્દ કલાનું પ્રવચન

શાન્તિનિકેતનના મુખ્ય માર્ગેથી આશ્રમમાં જતાં ભોજનગૃહ તરફ વળતાં જ ક્રીડાંગણના મેદાનને ખૂણે, એક પોલીસ-છાપરી જેવી જ પણ અતિ સુંદર, માટીની કુટિર ગુપ્ત સમયની બાંધણીમાં ઊભી કરેલી છે. તેને બધા 'આર્ટ કૉર્નર'–કલાકુટિર કહે છે. તેની બારીમાં કાચની પાછળ કંઈ ને કંઈ નિત્ય નૂતનતા આપતી કલાકૃતિ, ચિત્ર કે શિલ્પ મૂકવામાં આવે છે અને જતા-આવતા વિદ્યાર્થીઓ કંઈક નવું જોવાની આશાએ ત્યાં ડોકિયું કર્યા વિના રહેતા નથી. કલાકૃતિ મારફત રજૂ થતો નૂતન વિચાર કે સૌંદર્યભાવ બીજામાં પ્રવેશ કરાવવાની આ રીત બધી શાળાઓ અને સંસ્થાઓ અપનાવે તો કેવું સારું ?